ئىز

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

(3)

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى : مەنزىل گۇرۇپپىسى

بىرىنچى باپ

سۆزلەيدىغان تۇمار

تەدان تۆلكە تۇمشۇغىدىن ئىلىنار.
ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۆرۈمچىدىن چىرىك كەلگەنلىكى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاققا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمراھلىرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تارانىنىڭ ئىپتىقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۆرۈمچى چېرىكلىرىگە شىيەتەي بىلەن شامەخسۇتنىڭ كۈچۈكلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولارا؟»

دىدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنىمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراك بولدى، ئاخىرى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تاللاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك يىگىتتىن ئۈچ يۈزى ئايرىپ چىقىلىدۇ. بۇلار ئۈچ توپقا بۆلۈنىدۇ. چېرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىققان ھامان، بىرىنچى توپنى ئېلى پالگان كۆشۆتە ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۈشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئىدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۈشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن ياردەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. ياردەمچى بولغان كىشى مۇمكىن قەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېيىغا يېقىن ـــ ئۇدۇلدىكى ئىدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە ـ سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا

كىيىم-كېچەك، لاتا-پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، باراك كۆرسىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ئەنسارى ۋە قاسىم قىزىق باشلىق بىر نەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېپىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئېلى پالگان تىكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

- بۇغۇ ئوبدان بولدى. لېكىنزە، تۆرۆك غولىدىن گەشەت① قىلمەن، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالدى. چېرىكلەر شۇ تەرەپكە جىقراق ئېسىلىپ ئالارمىكىن.

- ئېلى ئاكا، - دېدى قارا بوسۇق، - ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن ھە! مەن يۈز يىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا باقامدىمەن؟

- سېنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۆرۆك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.

ـ بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىنىنى ۋاقتى كەلگەندە كۆرەيلى، ـ دېدى تۇمۇر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.

بۈگۈنكى كۈن تېپ-تېنچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بېرىپمۇ ھېچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. گۈگۈم چۈشكەندە تۇمۇر خەلپە ئۆينى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامانقۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.

تۇمۇر خەلپىنىڭ بالا-چاقىسى ھىلىقى كىچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن، يول بويىدىكى ئېگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلىدا شاكىرنىڭ بالا-چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۇلارنىڭ ئۆز زىمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقان ئىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى ۋە تۆكلۈكلۈك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۇمۇر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.

تۇمۇر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان ئىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا-ساندا

ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارا يىلپىز» مۇ بىر پۈتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقسا ئىشىگىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قورۇق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقسا ئىشىگىنى ئاچتى ۋە ئاتلارنى ئېغىلغا ئەپكىرىپ كەتتى. شۇ ئارىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئۆيدىن چىراق كۆتىرىپ چىقتى.

- قونۇپ قالارسىلەر، - دىدى سەپەرقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ.

- ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلاراپايام قانداقراق ياتىدۇ؟

- خۇدايىم شىپالىق بېرىپ، تۈزۈلۈپ قېلىۋاتىدۇ.

- كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سورىدى دىگىن ئاكا.

- خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۆمۈر خەلپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان

باللىرىنىڭ بېشىغا ئېغىشتى. چەتتە چوڭ قىزى ــ ئون ئىككى ياشلاردىكى ئاينۇر، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى ئوغلى باست بىر خىلدا ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باستىنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ قويدى. زورىخان چاي قايىنىتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراق بۇ كىچىككىنە ئۆينى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخانىنىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىرىلگەندەك بولدى-دە، قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

- تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئاپىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان، بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە...

- مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا، - دېدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، - خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. ئەمما، ئۆزلەردىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يېغىلىغى» نىڭ نىمە بولغانلىغىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۈركىراپ، بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق

كۆنلەرنى هارام قىلغاي.

ـ ئۇنداق خىياللارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ، شامەخسۇتنىڭ «تورپاق يىغلىغى» دېگى مايمۇن ئۆيۈنىغا ئەمدى ھېچكىم گول بولماس. ئەتراپقا قاراپ باقمامسەن، قىزىلگۈلنىڭ توقىدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋانىدەك ئۆزنى ئېتىپ ئۇرۇۋاتقاندا، نىمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئالانىڭ ئۆزى كېپىل.

ـ ئۇغۇ راست، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزغا قاراپلا مازۇرلۇغۇم كېلىدۇ. خوتۇن كىشىلەر چېغىدا شۇنداق قىلىۋاتقاندا، شامەخسۇتنىڭ چېرىكلىرى نىمىمۇ قىلالار! ئەمازە، يىغى ياندىن، بالا قېرىنداشتىن، دەپ، ئۆپ-چۆرىلىرىدىكى گايى ئادەملەر...

زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گېپىنى يۇتۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خوتۇنىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۇلايىم قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.

ـ نىمە بولدۇڭ، گېپىڭنىڭ ئايىغىنى ئېيتمامسەن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.

- ھېچنىمە، - دېدى زورىخان ئالقىنى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ.
- ياق، بىرنىمىنى ئۇققان ئوخشايسەن، گايى ئادەملەر دەپ توختاپ قالدىڭغۇ؟
زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى-دە، مۇنداق دېدى:
- سەييۇك توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ ئاينۇرغا بىر قىسىملا گەپلەرنى قىپتۇ.
- نىمە دەپتۇ؟
- ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتتىنىڭ سۇپىسىدا ئىمام ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇۋېتىپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كۆرۈپ قىچقىرىپتۇ. قىز بالا يېنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بولۇپ قاپتىلا، دادىلىرى ھازىر خەلپەم بولدى. كېيىن شامەخسۇتنىڭ ئورنىغا چىقىپ ۋاڭ غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۇجۇڭ بولىدۇ، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننى تەيجى بەگ قىلىدۇ. سەپەرقۇلنى قىزبەگ قىلار، ماڭا ھېچبولمىسا، دورغىلىق تېگەر، ئۇكەمدە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋالاي دىسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي تۇرمىغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىز

بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇننىڭ نىمە دىگىنىدۇ؟

- ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، - دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ، - بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ يوقلۇغىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقنى ئۆرۈۋېتىپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتساق، ئۇنداق ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ ھىچكىمگە دەپ يۈرمە ئاپىسى!

- ئۆزلەزە، بەك قىزىق ئادەم. باشلىرىغا ئاق سانچىلغان بىلەن، گايىدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭۈلدە نىمە بولسا، ئېغىزغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىر نىمە بولمىسا، ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق ھىلىتىنلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە دەپتىكەن، ئۇيقۇلىرىنى ئېچىۋاراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

- ۋاي ئاپىسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان ئىمانىنى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ خىياللارنى قىلما، - دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، - ھە

راست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ ـ دەپ سورىدى.

زورىخان ئىرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە سەيپۇڭ توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىكىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا « ھەم، گەپلەشتىم، مەيلى باردەك قىلىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چىتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىر نەچچە يىللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ غەزنىسىگە ئۇچراپ، نومغا ئۇچ يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقىچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېينى ئاتىلىرى بېقىۋالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چىتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستىخانغا قويدى ۋە « خويمۇ ئوبدان بوپتۇ. بىزنىڭ قارا بوسۇغىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خوش بولۇپ كېتەر،

ئەمدى. كۆڭلىمىزنىڭ بىر ئاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ، بىر توي ئويۇنشۇپتىلى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باست ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى:

- دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەپكەلدىڭمۇ؟

- ئەپكەلدىم، بالام، - دېدى تۆمۈر خەلپە قىپ-يالىڭاچ باستنى قۇچىقىغا ئېلىپ.

- قېنى؟ - دېدى باست، ئۆينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

- بويۇڭ يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

باست « مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۇتىنىڭ سوڭىنى كۆتىرىپ، ئۇچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇغىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىشىۋاتقان باستقا قاراپ، ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمى بەش بالا تۇققان

بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە قوساق كۆتىرىپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «تورپاق يېغىلىغى» بولۇۋاتاتتى. كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ، زورىخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باستى قويۇڭلار» دىگەن ئىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باستى دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىۋەتسەك، تۇرۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دەپ، قىرىق چېچى چۈشۈرۈلىدىغان چاغدا، ئوڭ دوقىسىدىن ئالمدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويدى. بەش يىلدىن بىرى باستىنىڭ بۇ نىياز چېچى ئۆسۈپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، بەزىدە ئۇششاق بالىلار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قوياتتى. مۇنداق چاغلاردا باستىمۇ بوش كەلمەي «قىز بالا دىگەنىنىڭچۇ، چېچى ئىككى تال بولىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۆزىنى ئاقلايتتى.

تۆمۈر خەلپە باستىنىڭ ئەنە شۇ چېچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

- بۇنىڭ تۇمىرىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويغان؟

- دىدى.

- خېلى بولدى، ھىلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە،

- دىدى زورىخان.

- تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟

- ھەئە.

- قېنى مەن كۆرۈپ باقاي، نىمە دەپ پۈتىدىكىن؟

زورىخان باستىنىڭ بويىندىن تۇمارنى ئېلىپ، قايچا بىلەن سۆكتى. تۆمۈر خەلپە ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە قاراپ كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسېرى ھەيرانلىغى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قوپتى-دە، زورىخانغا قاراپ، « چوڭ ئۆيگە چىراق ياق» دىدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى ھويلا ئوتتۇرىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن ھامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دىدى تۆمۈر خەلپە.

سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە

ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدىكى قارا چىراق يورۇغىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن ھېلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپى مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭگىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. سەپەرقۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۆمۈر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، ھېلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، « ئەرۋاھ» مۇ تېپىلدى دېدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ ھەممىسى ھېلىقى ياش ئىمام، يەنى ئاخۇن قارىنىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

ـ مەن دېمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنىڭەن كۈنىلا، كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. ھەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆزى باردەك بىلىنگەن. مەن ھازىرلا بېرىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ئەپكېلىمەن.

ـ توختا، ـ دېدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ مۇشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭقىنى قولدىن چىقىرىپ قويدۇڭ. ئاۋال تۆمۈر ئاكاڭنىڭ گېپىنى تۈگەسۇن، ـ دېدى سەپەرقۇل.

- تووا، - دەپ داۋام قىلدى تۇمۇر خەلپە، - مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي-شەكلىگە قاراپ، ئىچىنىمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىگىگە قاراپ دىلىنىمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغزىغا ئىلىم سالغان قارى قۇرئان دەپتىكەنمەن؛ بىتەرەت يەر دەسسىمەيدىغانلىغىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇسۇلمان ئىكەن دەپتىكەنمەن. تووا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا سەللە ئوراپ، پەرىجە تون كىيىۋالغان تەدان تۈلكە ئىكەنلىگىنى نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈتكەن قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا، نىمىشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دىسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن، باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رىيائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى زەھەر بىلەن غەش» دىگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلئۇننى ھەرنىمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى، قېنى يەنە نىملەرنى قىلىدىكىن، كۆرۈپ باقايلى.

- نىمىسىنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە

ئورىۋالغان تۈلكە دىدىڭغۇ، بىز ئوۋچىلار تۈلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتىمىز، - دىدى ئامانقۇل قاپىغىنى سىلىپ.

- بالام، ئاتماق نىمە تەس. تەپكىنى باسساڭلا بولدى. ئەمما ئۇنىڭ شىرىك-مىرىگى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قىچىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ - دىدى سەپەرقۇل.

- سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دىدىڭ. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ تۈلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى كىيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كىيىن، تۆمۈر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى ئۈچ بۇرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە بالىلىرى ياتقان ئۆيگە ئەپچىقىپ، زورىخانىغا «بۇنى ئاۋالقىدەك قىلىپ بالىغا ئىسىپ قوي» دىدى ۋە « مىنىڭ ئىچىپ كۆرگىنىمنى ھىچكىمگە ئىيتما» دەپ پىچىرلىدى.

بىرىنچى باپ

ئاقچۇق سېپىدا

كۆر، ئىتقا بولسۇۋەرسە، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەممە ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان.
ـــ «قۇتادغۇبىلىك» دىن

مەغرۇر قوماندان چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.
ـــ خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

1

1912-يىلى ماينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال،

شيەتەي، هاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا، ئۆۋەيس ئەئلەم قاتارلىق بىر مۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن-چاپارمەنلىرى بىلەن شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دېگەن يەردە ھەشەمەتلىك چاجاڭلارنى تىكتۇرۇپ، يوەن داخۋانى زور داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغاغىچە بېرىشنى ئۆز مەرتىۋىسىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875-يىلى ۋاڭلىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھېچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا چىقىپ باقمىغان ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ مانجۇ خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى بېسىشتا كۆرسەتكەن «خىزمەت» لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان « چەكسىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋان، مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلار شۇ قەدەر يۇقۇرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى ھەرقانداق ئەمەلدار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى. مەسىلەن، گۇاڭ شۈي خاننىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906-يىلى) ئۇ بېيجىڭغا ئون ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەجدەرھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق پەشمەت مەرتىۋە جەھەتتە

خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەزىر-ۋۇزۇرالارغا خاس بولۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ تىز پۈكۈپ، تازىم بىجا كەلتۈرىشى، پۇقرا بولسا، باش قويۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت مانجۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازىسىغىچە ئاتلىق بېرىشقا ۋە خان بىلەن ھەممىسىدىن بۇرۇن كۆرۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.

بىراق، قومۇل تاغلىرىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان گۈلدۈرمامىنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبرى-غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززىتى-نەپسىنى ھازىرچە بىرياققا قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى-دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتەرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا تىكىلگەن ئالاھىدە چاجاڭغىچە باردى ۋە «مېھمانلار» نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، يوەن داخۋانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شيەتەي يامۇلىغىچە ئەپكىلىپ قويدى.

«خەپ تۆمۈر، مېنى ئەجەپ ئاني تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ

بېشىمغا ئەجەپ ئىغىر كۆلپەتلەرنى سالدىڭ، سېنىڭ دەستىڭدىن مانا بۆگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالمىغا ئۆزۈمدىن باشقا ھېچكىم ئۇلتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋانىمدىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قىلىنىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يۈەن داخۋا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، « قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بولسۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى «خۇيچېڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) نىڭ شەرقى شىمالى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا، خۇددى ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمقى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئېگىزلىگى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالي تەرپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ « ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازىغا توپ-توغرا شىمالغا ئەمەس، غەربى شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەن كىشى ئۇڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون نەچچە

قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى-توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى سىزىلىۋاتقان يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كۈن پېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا دەرۋازا، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قورالىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتار سىدە دەرىخى كۆكەرتىلگەن ئىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ تام — خان ياكى ۋاڭ ئوردىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى... ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئىگىزلىگى بىر تېرەك بويى كېلىدىغان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ ،ئوردىنىڭ ناغراخانىسى ئىدى. سول تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان بىر قاتار پېشايۋانلىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق قىزىل سىردا سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك

ياغاچتىن ئويۇلغان رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى. لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەرخىل شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىغى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچى كورىدور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھىلقى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.

ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك سىلىق تاشلار يېيىلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينانىڭ غەرپ تەرىپىدە شامەخسۇتنىڭ پۈتۈن غەزنىلىرى، ئۆزىگە خاس ھوجرىسى، قوبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئوردا قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداقلىق پەلەمپەي بىلەنلا

چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەيىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بالداقلىرى ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاڭدىن باشقا كىشىلەر ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەمپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز قوراللىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق گۇرزە، ئىككى باشلىق ئايپالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىم زامان قوراللىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا تۇراتتى. سەينانىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان يەنە بىر يۈرۈش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھىلىقى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھمانخانىسى ۋە باش تەيجىلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. تاملارغا گەج بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقىشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلىدىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مېھراپ شەكلىدىكى نەقىشلىك مورىلار، تام بېشىغا قېنىق كۆك

رەڭدە «خەتتى-پارسى» بىلەن يېزىلغان پارسىي ۋە تۈركى نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۈۋادىرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرى باغقا تۇتىشاتتى، باغقا تۇتاشقان تەرەپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىككە ئوخشاش ئىككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى، ئۆچ تەرىپى سېپىل بىلەن تۇتاشقان بۇ باغ « ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باھار ۋە ياز كۈنلىرى تۈرلۈك-تۈمەن گۈل-چېچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ، ئەلۋەك-ئەلۋەك مېۋىلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بۇ باغ خۇددى چۆچەكلەردىكى كۆھىقاپنىڭ ئېتىكىگە تاسادىپى جايلىشىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ ئاۋۇ سىرلىق ئېگىز ئوردىسى بىلەن تامامەن ئىككى دۇنيا ئىدى.

زىياپەت ئەنە شۇ باغقا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى.

ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۈچ يۇمۇلاق ئۈستەل مېھمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يوەن داخۋا، چيەن دارىن، ئامبال ۋە شىيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدارلار جايلاشتى. قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللىي تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق خىللىرىغىچە يەپ، ئىسىل دورا-دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن شامەخسۇت يوەن داخۋا بىلەن چيەن دارىنغا سوغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سىپلىنغان پەتنۇسلاردىكى چوڭا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار، جۈپ-جۈپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل-خىلى بىلەن تۇرغان قارا تۈلكە ۋە بۆكەن موڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يوەن داخۋانىڭ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىپ، ياغاق يۈزىدىكى قورۇقلىرى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى؛ چيەن دارىننىڭ قىسماق كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئوغرى مۈشۈكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.

يوەن داخۋا نۇرغۇن رەھمەت-ھەشقاللىدىن كېيىن، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان تۇڭچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دېدى:

- چىڭۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشامدىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى ئىسيانچىلارنى پاك-پاكىزە تازىلاپ، يۇرتنى تىنجىتمىغىچە، چيەن دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابى ئامبال بىلەن شيەتەيلەرمۇ، ئاۋالقىدەك ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭۋاڭ جاناپلىرى بىلەن ئارىمىزدا ئۈزۈلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئىلىدىكى ئىسيانچىلارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭۋاڭ جاناپلىرىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن كۈمۈش ۋە قۇمۇل پالگانلىرى بىلەن ماڭا ياردەم بەرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىنجاڭغا ئوخشاش زېمىنى كەڭ، ئەھلى پۇقراسى خىلمۇ-خىل، ئون يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، چىڭۋاڭ جاناپلىرىدەك سادىق ۋە ئىقتىدارلىق ۋاكالار بولمىسا ئەسلا بولمايدۇ. بۈيۈك مەنچىڭ خاندانلىقى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال ھازىرقى«مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ، دارۇڭتۇڭ

ئاللىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى مەلۇم قىلىمەن. چىكۋاك جاناپلىرىغا تېخىمۇ ئالى مەرتىۋە ئىنئام قىلغاي ۋە جاناپلىرىنى ئەك ئەزىز مېھمانى سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىللاپ، شاھانە لۇتپى كەرەمگە سازاۋەر قىلغاي.

- ئىلاھىم، جاڭجۇك جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى كەلگەي.

تۆمۈر دېگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۇرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دارۇكتۇك ئاللىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تازىمغا بارىمەن، - دېدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يەن داخۋا ئازراق ئادىمى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇنى ئامبال، شيەتەي، ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدارلار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزۇتۇپ قويدى.

2

شامەخسۇت بىلەن چيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر-ئىككى كۈن ئىچىدە چيەن دارىن پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاققا ھوجۇم باشلايدۇ؛

هازىردىن باشلاپ، پۈتۈن ھەربىي تەمىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چيەن دارىنغا ئەللىك يامبۇ؛ ئوتتۇز بېشى(پەيجاك) دىن يۇقىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق مائاشنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسىگە ئەرزىگۈدەك سوۋغات تەقدىم قىلىنىدۇ.

شۇ كېلىشىم بويىچە، چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

- دارىن جاناپلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىنى قوشۇپ بەرسەك بولاركىن؟ - دېدى شامەخسۇت.

- مېنىڭ چېرىكلىرىم، - دېدى چيەن دارىن، - مۇنتىزىم قوشۇن، قورال-ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن، ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر ئىككى يۈزنى تاللىۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراك كۆرسىتىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئىززەت-نەپسىگە قاتتىق تەككەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرىۋالدى. شيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىدى-دە، مۇنداق دېدى:

- دەرۋەقە، چيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق مەرگەنلەر باركى، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلماي، دېگەن يېرىگە تەگكۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتچانراق بولغىنىمىز ياخشى.

- ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن، مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، مۇندىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتىرىپ قارىيالمايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىدىكى بىدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېپىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، سايىنىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

- دارىنىنىڭ ھەممەت-شىجائىتىگە بارىكاللا، - دېدى شامەخسۇت، چىيەن دارىنغا قاراپ.

چىيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇزاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شىيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپىلىرىنىڭ يېنىغا كېلىشىپ پىچىرلاشتى:

- بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نېمىكەن، ئاتقان پولىرىنى قارىمامدىغان تېخى! - دېدى شىيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە بىر ئاۋاز چىقىرىپ.

- ھەي بۇرادەر، - دېدى ئامبال ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، - نېمە دېسە دېسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

- ئۆزىنىڭ بېشىنى يېمىگىدى دەيمەن.

- ئۇ بېشىنى يېسە، بىزدىن بىر ئۆلۈك ساندۇقى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

3

ئاقچۇق ــــ شىمالى تەرىپى ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئېتىكى بىلەن، شەرق تەرىپى ئېدىرلىقلار ئارقىلىق قورايىنىڭ نېرىن دېگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شىمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەممە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۈر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ-تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇلى ئۈستىدىن ئوق پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۈر خەلپە كۆك بوز ئاتقا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانباغرىدا تويقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى

ھەر بىر سىلكىنتكەندە، ئۇنىڭ بىلىدىكى قىلىچى ئۆزەڭگىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كېتەتتى. قىلىچ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە زۇمرەتلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتنىڭ خەزىنىسىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھىلىقى كېچىسى سايىم ئۆچپېگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۆچپېگىنى ئۆلتۈرۈپ غەنىمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۆچپېگىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭغۇسىدىن ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دىۋىتىپ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆتتى-دە، دۆمبىسىدىكى مىلتىقنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

- قېرىنداشلار! كۆرۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغىناپ كەتتى. ئەمدى ئۇرۇمچى چېرىكلىرىمۇ، بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت-كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسلا ئادەم چىشلەيدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ، چىيەن دارىن دېگەن چوقۇر ئىككى ھارۋىغا جادۇ بېسىپ كېلىۋاتقىدەك،

بىزنى ئاقچۇق سىپىدا بىرىدە تۇغرىغاندەك تۇغراپ تاشلىغىدەكمىش.

- بىز بىرىدە ئەمەس، قىنى كىلىپ باقسۇنچۇ، - دەپ ۋارقىرىدى كىمدۇ بىرى.

- راست ئېيتتىڭ، بىز بىدە ئەمەس، - دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، - بىزنىڭ سۆڭىكىمىز خىلى قاتتىق، بىزنى ئاتا-ئانىمىز ئوغۇل بالا دەپ تۇققان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قىلىڭلاركى، بۇدو كىلىشۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال-ياراقلىرى خىل، داپولىرىمۇ بار. ئەمدى مەرتنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتىۋلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ سىپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇۋاتامسىلەر! - دېدى تۆمۈر خەلپە قىلىچىنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، ئون نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھمەتلىك ھاجى بالىنىڭ يۈرىكىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ، مۇنداق قىلىچلار ئۆلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچلىرىمىزنىڭ سىپىنى چىڭ تۇتمىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ، ئادەم قاتارىدا

ئەركىن-ئازات ياشايلى دەپ، بۇ ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۇلارنىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىكىممۇ تەييار! - تۆمۈر خەلپە قويىنىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ، سول بىلىكىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى، - بۇ مېنىڭ كېپەنلىكىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شېھىت بولسام، مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەندىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

- بىزمۇ شۇ، بىزمۇ شۇ، - دەپ ۋارقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا-ئارقىدىن.

- مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا-ئانام ئوغۇل دەپ تۇققان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىكىمنى بەرسلە! - دەپ قولىنى سوزىدى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەليان كۆتۈرۈلدى، يۈزلىگەن قوللار كۆتىرىلىپ، «بىزگىمۇ، بىزگىمۇ» دېگەن سادالار ئېدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرىۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىر

نەچچە توپ ئاق خەسە چىقاردى ۋە: « شەھىتلىق مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرت يىگىتلەر، قېنى كېلىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى.

بىردەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىكىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

- قېرىنداشلار! - دەپ دۇئاغا قول كۆتۈردى تۆمۈر خەلپە توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، - خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

- ئامىن!...

- ئامىن!...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۈزۈلە-ئۈزۈلمەي، قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

هاي-هاي باتۇرلار،
هۇشيار بولۇڭلار!
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەن، چيەن دارىنىنىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربىي كانايلارنىڭ چىقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە-سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ-سەپ بولۇپ، ھوجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە قاتار تىزىپ قويۇلغان بەش زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. قارىغىر ئاتقا مىنگەن چيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئېدىرلىقلاردا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقۇرىراققا قارىدى، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چيەن دارىن ئارىلىقنى ئوبدان مۆلچەرلەپ قوماندا

بەردى. زەمبرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەر-زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرىۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس-تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھوجۇمغا بۇيرىغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھوجۇمغا ئۆتتى. زەمبرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، تاققا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئېدىرلىقلارغا يېقىنلاشقاندا، بايا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشىش باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن-چۇلۋۇرلىرىنى سۆرەپ، تەرەپ-تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى يۈتى ئۈزەڭگىدە قالغان ئىگىلىرىنى، سۆرەپ، چاك-توزان ئىچىدە قۇيۇندەك پىقىرايتتى. چيەن دارىن كانايچىلىرى ئارقىلىق چېرىكلەرگە چېكىنىش كوماندىسى بېرىپ، زەمبرەكچىلەرنى ئېدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرىدى. بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبرەك ئوقلىرى ئېدىرلىقلارغا چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ

قاپتاللىرىغا تىبگەتتى. تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى هامان بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلغان چيەن دارىن، شيەتەيىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، بەدىنى شۈركىنىپ كەتتى. ئاندىن هوجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم چېرىكىنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن هوجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە گايت پاششاپ باشچىلىغىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ ماڭدى. بۇ ياقتىن هوجۇم بولۇشىنى كۈتمىگەن قارا بوسۇق ئالدىراپ كېتىپ قايتارما هوجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭدە بىر نەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ساقىلىغا ئاق سانجىلغان سەلىم چورۇقمۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ، شۇ جەڭدە قازا تاپتى.

قارا بوسۇق شۇ چاغدىلا، هىلىقى كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئېلى پالگاننىڭ توغرا ئېيتقانلىقىنى چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەهۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى.

ئامانقۇل گايىت پاششاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى پارچە قىلىۋەتتى.

چيەن دارىن يەنە بۇرۇنقى يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ بۇ ئۆزىنىڭ ئوڭۇشسىزلىغىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىرنەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلپە چيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكىششىدىكى مەقسىدىنى دەرھال چۈشەندى-دە، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ ئاساسي قىسمىنى ئىدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكىۋالدى ۋە ئىدىرلىقلار ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى ھاۋانىڭ تىنىقلىغىدا توپ-توغرا ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، خۇددى بىر كۆكۈش ئىگىز تۈۋرۈكنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال بولۇپ، چيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چيەن دارىننىڭ

زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئىدىرلىقلارنى ئىس-تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا-دۇمباق بىلەن يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، دۈشمەن ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچكەلدى. دەل شۇ چاغدا، چيەن دارىننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوك بىقىنىدىن قارا بوسۇق ھۇجۇمغا ئۆتتى. چيەن دارىن گاھ ئارقىغا، گاھ يانغا دۈربۈن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتەردى-دە، « قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. «ئالغا! ئالغا» دىگەن قىقاس-چۇقانلار ساينى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن جاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇپ، ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئېتىپ، چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چيەن دارىن قارىگىر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ باقتى. ئاخىر ئۆزىنىڭمۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ئۈنى تىرىك

تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چيەن دارىننىڭ قارىغىر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى (بۇ ئات شامەخسۇتنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چيەن دارىن تاقىقا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان ئىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئالالماي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلىنىپ تۇراتتى.

ـ ئاتايمۇ؟ ـ دېدى خوجىنىياز پالگان.

ـ ئات! ــ دېدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چيەن دارىننىڭ قالپىغى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭۋاش قالغان چيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قۇيرۇق تەرپىدىن تېگىپ، قاڭشىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى. چيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشىۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنىياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنىياز پالگان « بولدى، ئاتمىسىلا» دەپ توسۇۋالدى.

ـ بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۇزۇك ئاتمايسەن، ئەمدى

مېنىمۇ ئاتقىلى قويىماسەن؟ ـ دېدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىغى بىلەن.

ـ ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۇڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! ـ دەپ كۈلدى خوجىنىياز پالگان.

ـ ئوھۇي، مەرگەنلىكىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىكىڭمۇ جايىدا ئىكەن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش-كۆزى تېڭىلغان چىيەن دارىن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، ئامبال ۋە شيەتەيگە مۇنداق دېدى: « مەن شۇنچە يىللار ھەربى سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ كېلىپ باقمىغان ئىدىم. ئۇلارنى ئادىمزات دېگەندىن كۆرە، بىر توپ قۇترىغان يولۋاس دېگەن توغرىراق ئوخشايدۇ. يولۋاسمۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوجاڭزىچىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۇگۇل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتمەمدۇ نىمە؟ ياق-ياق، ئوق ئۆتسە كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ

ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىكىدە قانداقتۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ بارمىكىن دەپ ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۇكۇم-تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭىكى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نىمە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە ئۆلۈك ساندۇغى تەييارلاپ بېرىڭلار، چېرىكلىرىمنىڭ ئۆلۈكى سايدا قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇشى مۇمكىن، ھەممىدىن مۇھىمى، شامەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان يامبۇ-كۈمۈشلەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار، ۋاقتىدىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغان چيەن دارىنغا قاراپ مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە ھىلىقى راجى بالىنىڭ يۈرىكى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بويي سۇندۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىكىنى

سۈغۇرۇۋاتقاندا بولسىمۇ، ۋاي جان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چېيەن دارىنىنىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۈۋق سېپىي جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ-توپ قۇزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئارىدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايىدا ئاق بايراق قادالغان ھارۋىلارنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:

- ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەپكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۈۋق سېپىنىڭ ھاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. كېيىن، ئاقچۈۋق سېپىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يەن داشەيمۇ كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جوڭجاڭنى.

دەرۋەقە بۇ قىممەتلىك جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق-دورا غەنىيمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۈك غوللىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باپ

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ ئېتىمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.
—— قەدىمقى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتمۇ خۇددى تاۋكا ئۇستىدە ھەممىنى ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قۇمۇلدىكى ئامبال ۋە دارىنلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىت ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھىلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. دېمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىلىدىن-ھىلى قىياندەك باستۇرۇپ

كېلىدىغانلىقىنى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

- ئەستەغپۇرۇللا، ئەستەغپۇرۇللا - دەپ ساقىلىنى يۇلاتتى شامەخسۇت، - ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، ياق، بۇ قومۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ باللىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقنانچى. مېنىڭ تۇققىنىم بولغان قېزىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىندىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سىپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەيجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەيجى ھاسا تايىقىغا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دېگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىممۇ، پادىشالىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشا يىلتىزى قۇرۇغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىقراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېيناپىلىرى مېھربانۇ پوجۇڭنىڭ ياخشى خۇلۇقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولغان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى

بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھېچكىم ئۇردىغا مۇشت كۆتىرىپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىۋان بولسا، بالا گۇپادار بولىدۇ. گۇپادار بالا ھېچ ۋاقتا ئاتىغا مۇشت كۆتەرمەيدۇ.»

- ئەستەغپۇرۇللا، - دېدى شامەخسۇت ئۆز-ئۆزىگە، - شۇ قېرى تەيجى بولغان بولسىمۇ كاشكى! ھېچبولمىسا، مۇشۇنداق ۋاقلاردا خالايىققا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قۇمۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەيجى دېگەن ئىشەكنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئەجەپ قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئىشەك ماڭا قۇرۇق ھاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، مېنى ئەجەپ كويلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۆڭۈم جو يۆلۈ دېگەن تايىپە بىلەن «ئىنەك خېچىر» دېگەن تۇنگانلارغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن بۆلەك چارەم يوق ئوخشايدۇ.

ئۇنىڭ جويۆلۈ دېگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۆنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچېك شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىر مۇنچە ئالتۇن-كۆمۈش

خەجلەپ، بىر-ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەن ئىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۈچۈن ئىشەنچلىك ھىساپلىنناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچىڭ (ھۆكۈمەت ياموللىرى جايلاشقان شەھەر) بىلەن خۇيچىڭ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دىگەن قورغاندا تۇراتتى. « ئىنەك خېچىر» ئوتتۇزدەك ئادىمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.

شامەخسۇت بايا دىگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك خېچىر»نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ-خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جىكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوغاتلار بەردى. ھەتتا، كېلىچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال-مۈلۈك ۋەدە قىلدى.

شۇ كۈنى چيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن چىڭخاشمياۋ دىگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ-سىپاھىلىرى بىلەن «ئىنەك خېچىر» باشچىلىغىدىكى خاس مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمغا كېلىپ قاتناشتى. مۇراسىم ئاياقلاشقاندا، چيەن دارىن چېرىكلىرى

ئۇچىدىن كىمدۇ بىرسى شامەخسۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، ھېچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك خېچىر» دەرھال ھۇشىنى يىغىۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخسۇت كۆزىگە چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىنى ئۆزى ھەيدىگەن ھالدا، ئوردىسىغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ بەگ-سپاھلىرى، ھەتتا پوچتىكىشىمۇ ئاللىقاچان قېچىپ كېتىشكەن ئىدى.

«ھەر كىشى ئۆز غېمىدا، قېرى قىز ئەر غېمىدا» دەپ، ھاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ، مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭگاك غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنىلا ھىلىقى جاڭجۇك «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمۇ، بىزگە چىڭگاك غوجامدەك زاتلار ناھايىتى لازىم دىگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نىمە قىلماقچىكىن؟ ھە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پۇلتاي كۆزنىڭ ئامتى قوش كىلىپ، باش تەيجى

بولىشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىمۇ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ تۇغرىلىق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭگاك غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈڭ تاماشانى، بىزنىڭ شاھزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئارىدا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

- چىڭگاك غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟- دەپ پىچىرلىدى ھاشىر تەيجى.

- ئىلاھىم ئېسەن بولغاي،- دىدى قېزىبەگ غوجا.

- ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئەمما زە، ئەجەل دىگەن قارغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دىگەننىڭمۇ كۆزى يوق نىمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، (ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسلا؟

- بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟

- شاھزادە غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە،

ئۆزلە دىگەن ۋاق جەمەتى. شاھزادە غوجام ئۇستىخان سۇرۇشتۇرۇپ، ئۆزلەنى باش تەيجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا، ئەجەپ ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا-ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونجۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا، ئېتىڭگىگە سۇركە دىگەن گەپمۇ بار.

- ھە، مۇندا دىسىلە،- دەپ كۈلۈپ كەتتى قىزبەگ غوجا،- ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەيجىلىك ماڭا تېگەمدۇ، ئۆزلە دىگەن چوڭ، بىزگە ئاكا يوللۇق ئادەم، ھا... ھا... ھا...

- ھا... ھا... ھا...

ملتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشىغا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جوڭغار چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت ھېچنىمىگە چۈشىنەلمەي، شەھەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك خېچىر» قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، ھىلىقى

بۇتخاندىكى ماجرانى قوزغىغان ئىكەن. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويۇلۇغا بەرگەنلىكىنى، جويۇلۇنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىكىنى ئىپتقاندىن كېيىن، ئەمدى چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى دورلۇقتا ھۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جو يۇلۇ بىر ئوفىتسېرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ھىلىقى يامبۇلارنى چيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى.

چيەن دارىن بۇ يامبۇلاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سېپىدا ئۆلگەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە-تەۋەسىگە نەپەقە ئۈچۈن شامەخسۇتتىن يەنە بىر نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان چېرىكلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كېتىشكە ئالدىردى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ھىلىقى بۇتخانىدىكى خەتەرلىك پەيتتە، ھەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلغان ئىدى.

دىمىش خان بىر كۈنىكىم، دەۋرى-دەۋرانلار قايان قالدى،

سەربرى-سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانىلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەردى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىرچاغلاردا، نوشىرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتاپتىن ئاڭلىغان مۇشۇ مىسرالارنى يادىغا ئالدى-دە، ھاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ-سىپاھىلىرىنى چاقىرتىپ، « يالغىمنى يالىغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھېچبولمىسا، ئاش-تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقمۇ، ھەي گۇپاسىزلار دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگىنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچتىكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجىغا كەلگەندە، «ئاللاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرىنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىدىن كۆك ئايغىرنى قويۇپ بېرۇر ئىدىم، كۆزۈمدىن يوقىلىڭلار!» دەپ ۋاقىردى. ئۇلار تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى

بەگ كىرىپ ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ئامبال ئورۇمچىدىن جىددى تېلېگراما كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، تېلگېراما قەغىزىنى تۇڭچىغا تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگراما ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ تېزدىن چېرىك ئەۋەتىشىنى سوراپ، ياڭ زىڭشىڭغا يوللىغان تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاپ ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا بىر مۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنەما سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھازىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بۇگۈندىن باشلاپ، ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزەش ئۈچۈن تاقىقا ئەلچى چىقىرىلغاي، قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۈنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتمەيدۇ. سىلەردە « يىگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ» دىگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى ئېغىرراق كۆتىرىپ چىقسۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دىيىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئى يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ-يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى

بىلمەيمەنما؟ سىز ئامبال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربى ئىشلاردىن ئاز-تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق. قوزغىلاڭچىلارنى كۆچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسى تاققا چىرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس، يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ يۈت-قولىنى چۈشەپ، كېيىنكى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا پىقىندىن ماسلىشىپ بېرىشتىن ئىبارەت.»

- ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوغاتمۇ ئەۋەتكىدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانسېرى تۆمۈرنىڭ خورىگى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۈك جاناپلىرى بۇنى نىمىشقا چۈشەنمەيدىغاندۇ! - دىدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىمداپ.

- ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنىلەرنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ تاققا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن توغان سېلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

ـ بۇ جاڭجۇك بۇرۇنقى جاڭجۇڭغا ئوخشىمامدۇ نىمە؟

ـ مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

ـ دەرۋەقە، تورپاق يىپىغلىغىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۇك ئىدى. ئۇنىڭ «قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن گېپى ھىلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاق تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىنىشىپ كېتەمدىمەن؟ ـ دىدى شامەخسۇت قاتتىق خورسىنىپ.

بىگىرمە ئۈچىنچى باپ

«ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى

ھەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۆنلەردە «قوراي» دىگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلپە دىگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايەن بولغان گۈلخان كەبى مىڭلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىت بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلىپ قىلماقتا ئىدى. قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىيانىنى ھاسىل

قىلغىنىدەك، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور بىر قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن «بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىقۇركىن» دەپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى، شەھەر تەرەپتىن ئوندەك كاسىپ ۋە دىخان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆلا بىلەن قۇراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئاغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپ-قارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوتك كۆزى ھەمىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەكچەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تۈيۇق غوجامدىكى «ئەسھابۇلكەپ»نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئون يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دىگىدەك تونۇيتتى. ئۇ ھېچقاچان ناماز ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز-كۆزى ھەمىشە كىر ۋە كۆزلىرى

چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە ناماز ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقلى، ئىت قۇيرۇغى داقلى،
ئوتنى ئېلىپ ياقلى، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىناماز. »

دەپ، ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشاننى ھېچنىمە قىلمايتتى. چۈنكى، ئۇۋەيس ئەئلەم مۇپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى «ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. «قىسماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يېرىدە مۆڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجا ئەخمەت يەسۆىنىڭ ھىكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق-شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە-مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دىگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۇگۈنمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا، ئاغزىدىن كۆپۈك قايىنتىپ، « ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايىغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ بار ئىدى. « قىسماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ يۇمشاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىغى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىغىنى جۈپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۈچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، « بولار تاڭنا قىيامەت، بۈگۈن ئاخشام غەنىمەت» دىدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھېچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېلىپ ئىشان بىلەن سەممى كۆرۈشتى. ھەتتا، سەپەرقۇلغا مېھماننى ئوبدان كۈتۈشنى، نىمە خالىسا شۇنى بېرىشنى جېكىلىدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسچىت ھوجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەرۋىشكە ھوجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا

ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئىمتىھان بولغاي، بىلىڭلاركى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە يۈرۈلۈپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەرقۇل دەرھال پىشۇرۇلغان گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىرچۆگۈن چاي ئەپكىلىپ ئۈنىڭ ئالدىغا قويدى.

2

يىگىرمىنچى باپتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بوينىدىكى تىل تۇمارنىڭ «سىغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى ۋە تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ «سىغىزخان» نى ئۆركىتىۋەتمەي، ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىقى ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، سەپەرقۇل «سىغىزخان» نىڭ ھەر بىر قەدىمىنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۇللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغان ئىدى. شەرۇللا بوۋاي ھىلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلاندۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ

«سىغىزخان» ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە « يا تەقسىر، مۇشۇ مەلئۇننىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز-ھە! ئەمدى مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دىدى. دەرۋەقە، « سىغىزخان» نى كۆزىتىپ تۇرۇش شەرۇللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان ئىدى. چۈنكى، « سىغىزخان» نىڭ ئۆيىمۇ شەرۇللا بوۋاي يېتىپ-قوپىدىغان مەسچىت ھوجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلىدا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تاملىرى شۇ قەدەر پاكار ئىدىكى، ئۇنىڭدىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۇللا بوۋاي بىلەنلا كۇپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشقا ياردەملىشىشكە ئۈگۈشتۈرگان ئىدى، شۇندىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىيىنىپ، شەرۇللا بوۋاي بىلەن نۆۋەتمۇ-نۆۋەت « سىغىزخان» نىڭ ئۆيۈسىنى قاتتىق كۆزىتىشكە كىرىشكەن ئىدى.

«قىسماق ئىشان» ھىلىقى ئۆڭكۈرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن نىسپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سىغىزخان» نىڭ ئىشىگى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئىگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ

تۇرغان ئون كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پانۇستەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان دەرھال سەگەكلىشىپ، ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سېغىزخان» ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىۋالدى-دە، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھېلىقى ئۆڭكۈر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆرسەتمەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆڭكۈرنى مارىلاپ تۇردى. «سېغىزخان» ئۆڭكۈردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن مەھەللىدە «قىسماق ئىشان» نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت» لىرىنى ئېيتىپ، تونۇگۈن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىڭقى چۈش ۋاقتى بىلەن تۆرۈككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

- ئىشانىم قايان ماڭدىڭىز؟ - دىدى.

- دەرۋىش ئۈچۈن جاھاننىڭ ھەممە يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

- خەلپەم ئۆزلەنى ئاشقا چىللىدى.

- دەرۋىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

- قۇشمۇ دانىسىز ئۇچالمايدۇ، قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىر نەرسە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

- يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

- ئەمسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتسىلە.

- دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ رازىلىقى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋارقىرىدى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچەس باغلاپ، ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، « قىسماق ئىشان»نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. « قىسماق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. ئەمدى بەكمۇ يۇۋاشلاپ قالغان

ئىدى. بۇ سوراقتا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك، چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگۇدەك قاتناشقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشانىنىڭ جەندىسىگە تىكىۋالغان يېرىدىن سۆكۈپ ئېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قوينىدىن چىققان بىر خەنجەر، كۈلاسىنىڭ قېتىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سىغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ يات ئاردا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىكى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىردا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: « ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۇزۇنغا قالماي بىر بىرىنىڭ كۆزىنى چوقىلايدىغاندەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچكۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىڭگاڭ غوجامنىڭ يىلقىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى نوم تەرەپكە ئەۋەتىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر-ئىككى يېقىنىدىن باشقا ھېچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار

ئىكەن. ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىگى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىغىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇقتا يا بولمىسا، ئېلى پالگانغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلىدىكەن، سەيپۇك توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۆشكۈرتىۋاتىمەن. »

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

- بۇ نىمە؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە ھىلىقى ئۈچ تىللانى ئالقىنىدا شاراقلىتىپ.

- ھاشىر تەيجى بەرگەن، - دىدى ئىشان يەردىن ئۆستۈن قارىماي.

- تەركى دۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نىمە كېرىگى؟

- ...

- خالايىققا ئاخىرەتنى ئىزلەڭلار دەپ ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىمانىنى ئۈچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نىمە قىلماق كېرەك؟

- شەيتانىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

- ئۆزۈڭ قايسى شەيتاندىم كەم، - دېدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

- بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نىمە قىلماقچى؟ - سورىدى تۆمۈر خەلپە.

- ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

- بۇنىڭ بىلەن نىمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

- لازىم بولغاندا ئىشلەتسىلە دىگەن.

- بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟

- قويىسنا تۆمۈرئاكا، بۇ چىركىنىگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نىمە كېرىگى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، - دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

- توختاپ تۇر، - دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن ئىشانغا قاراپ داۋام قىلدى، - سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارى، يەنى سىغىزخان يەنە نىملەرنى دىدى؟

- تۆمۈر تەقۋاردار ۋە بىر نىمگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان قىلمايدۇ، پات-پات كېلىپ تۇرسىلا دىدى.

- يەنىچۇ؟
- باشقا گەپ قىلمىدى.
- نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتمىدىمۇ؟
- يوقسۇ، خەلپەم.
- ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.
سىرتتىنا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سىغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دېدى.
- بۇ قانداق گەپ؟- دېدى تۆمۈر خەلپە غەزەپ بىلەن.
- بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نېمە قىپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دېدى، مەن « ھېلىقى سىغىزخان دېگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دېۋىدىم، «ھوي، سىغىزخان دېگەن شۇمىكەن، بۇ دۆيۈزنى سوراق قىلىپ نېمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.
- ئەستەغپۇرۇللا، دېدى تۆمۈر خەلپە ئىشكىنى تاتلاپ،

ـ قولۇقىدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىلى، ئۈچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.

ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر بىرىگە قاراشتى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھېلىقى ئاخشىمى زورىخاننىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر۔بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىرخىل مەيۈسلۈك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.

شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭمۇ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى:

ـ بۇ چىركىنىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۈزىتىپ تاشلاي، ـ دىدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئىشان» نى كەجگىسىدىن سۆرەپ.

ـ توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىگىنى بۇ ئىشانغا ھىچنىمىنى

قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دېدى.

سەپەرقۇل « قىسماق ئىشان» نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش هارۋا سوغات بىلەن ئەلچىلەر چىققانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن خەتنى تۆمۈرخەلپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، « ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلۋىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، هەرقانداق تەلۋىڭلار بولسا، شامەخسۇت ۋاكىغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۈر خەلپە هەمرالىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجىنىياز پالگانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرهال شەهەرگە هۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۆمۈر خەلپە: « ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوغاتلىرىنى ئالمايمىز دېگىنىڭلار توغرا. ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن دېگەن گەپ بار. ئېلى پالگان بېرىپ، ئەلچىلەرگە تەلۋىمىزنى ئېرىق ئېيتقاي، قېنى شامەخسۇت ئاڭلاپ نىمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاغىچە بىرئاز دەم ئېلىۋالساقمۇ يامان بولماس» دېگەن

پىكرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېلى پالگان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سۆپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نۇرۇل بوۋاي بۇ پىكرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالگان بىر نەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ يېنىغا ماھماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە ھىلىقى « قىسماق ئىشان» نى ئېلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دىدى:

- ئۇۋەيس ئەئلەم «ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيۈزنىڭ قىلغان-ئەتكىننى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسىلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن، قۇمۇل خەلقى بۇ كازراپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا» لىغىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئېلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىغىنى، ئەمما سوغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. ئېلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا «قىسماق ئىشان» نىڭ تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىغىنى ھىكايە قىلىپ بەردى.

- ئوبدان بوپتۇ. ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەھەننەمگە كېتىپتۇ، - دىدى تۆمۈر خەلپە. ئاندىن قارا

بوسۇققا قاراپ. «مانا ئۇكام، بەش ھارۋىدا تويلۇقمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

ـ قېرى يىگىتمىزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولغۇدەك، نىكاھ ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تون ياپارلا، ـ دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

ـ ئاپلا، ھىلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىقىراپ بېرەتتى، ـ دىدى قاسىم قىزىق.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى باپ

توي ئۈستىگە توي

ئورمانلاردا شىرنىڭ، باغچىلاردا يىلانلارنىڭ بولۇشىدىن ئەجەپلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

—— زەمەخشەرى

1

بىردىنلا ھاۋا تۇتۇلۇپ، بىر تال، يېرىم تالدىن يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. ئۇششاق باللار بىر خىل رىتىمدا ناخشا ئېيتىپ، كىيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.

ئاسماندىكى مومىلارنىڭ،
ئەمچەكلىرى دومبىلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.
ئاسماندىكى مومىلارغا
پىشلاق بىلەن ياغ-قايماق.

بىرتال چىپچىنى پۈلاڭلىتىپ ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باست سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلپە ئاتتىن چۈشۈپ، ئوغلىنى كۆتىرىۋالدى، ھەممە باللار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئىگەر-جابدۇغىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشۋاش ئىگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۈركۈتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالىتىلغان ئۈزەڭگىلىرى، ئۇششاق تەڭگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۈرۈكمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ

قىلاتتى. بۇ ئىگەر-جابدۇقلار پۇتلىرى ئىنچىكە، بويىنى ئۇزۇن كەلگەن كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بىر قاراشتىلا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

- دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟- دېدى باسىت، ئاتنىڭ ماڭلىيىنى سىلاپ تۇرۇپ.

- شامەخسۇت ۋاڭ، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ماڭىمۇ بېرەمدۇ؟

- كېكىرتىكىنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۈرۈپ بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.

شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ سەپەرقۇلغا قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.

- بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋەرسەك يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، - دېدى سەپەرقۇل.

ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى، تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىر نەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئاينۇر بىلەن

مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان موماينى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.

رەۋىخان موماي ئوبدانلا تۈزۈلۈپ قالغان ئىدى، ئۇ، تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:

- كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چېچىنى يامىداق، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇغۇمنى بىلىندۈرمىدى، بۇلار بولمىسا، قانداقمۇ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىزنىڭ ئوغۇلنىغۇ ئايدا-يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئۇكام.

- ۋاي، ئايلىراپا، - دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، - تۇرۇمتايىنىڭمۇ ئۇچۇرما بولىدىغان ۋاقتى بولغانىغا ئوخشاش، ھۆسنارىخانمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

قازان بېشىدا چۆگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىللىدە قىزىرىپ كەتتى-دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ، ئەھۋالنى چۈشىنىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن

يۈگۈردى.

- ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سىنىڭ بۇ جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن، ھە! - دىدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

- بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايىلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نىپىزراق. قىشنىڭ يىزى بار، كۆلنىڭ غىزى بار، تۈينىڭ سازى بار، دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ تۈينىڭ سازى بولغاندىن كىيىن، قىز بولسىمۇ جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولمامدۇ؟ - دىدى رەۋىخان مومايمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

- ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تىپىپ بىرەلىگەن. ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، - دىدى تۆمۈر خەلپىمۇ چاخچاقىقا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كىيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خىلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كىلىشتى؛ تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقۇل ھۆسنارىخانغا ئاتا بولۇپ، ئەتە-ئۆگۈن توي باشلىماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋىخان موماي ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز

ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاسى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھىلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يىلقى توشمىغىچە، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇقانۇنىي ئەر-خوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. رەۋىخان موماي ئەنە شۇ ئىشلارنى ئەسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دېدى:

- مېنىڭ ھېساۋىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۈرىۋېرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋرە كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

- ۋاي راست، - دېدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ،

- ئۆز ھالاكەتچىلىگىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا ئايلىراپا، ھىلى بولسىمۇ ئىككى توينى بىر قىلىپ، تۇي ئۇستىگە تۇي ئوينىۋەتسەك، ئۇزۇنغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا، بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ-تەۋپىقلىق بىر گۇپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ. يە

ئامانقۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

- ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاھىم!

- ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىيلەننىڭ ھوجرا جابدۇغىنى ئىلدامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى. - دىدى سەپەرقۇل.

- ئەر كىشى دىگەنزە، خويمۇ بىغەم بولىدىكەن. باللارنىڭ ھوجرا جابدۇغى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆزى گۈل چېكىپ قازاقچە چىملىدىقمۇ راسلاپ قويدى.

- ئەما، - دىدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، - تويى ئويناشتىن بۇرۇن، رەھمەتلىك نىياز پالگان بىلەن راجى بالا باشلىق ھەممە شېھىتلارنىڭ، (ھە راست، ھىلىقى قازاق يىگىت جۇماتايىنىڭمۇ)، روھىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزۈۋەتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان موماي ناھايىتى خۇشال بولدى. شۇ ئاريدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخاننىڭ ھەممەيلەننى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييارلانغان مەزىلىك ياپما يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە سەپەرقۇلنى نېرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان» نىڭ كۇلاسىدىن تېپىلغان ھىلىقى خەتنى

ئۈنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى ۋە سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەردى. سەيپۇڭ توختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يۈرگەن سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دېدى:

ـ ئىتتىن بولغان قۇرۇۋانلىقتا يارىماپتۇ دەپ. بۇ ئادەمنىڭ گاھى خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىكىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتىدۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ ھۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر، ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى كىيسىلە» دەپ بىر كۆينەكلىك تاۋار تەڭلەپتۇ. ھۆسنارىخان ئالمايمەن دىسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ بىر نىملەرنى دەپ بېيىت ئېيتىپتۇ. ھۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى شۇ گاختىلا بىزنىڭ مومايغا ئېيتىۋىكەن، بىزنىڭ موماي « بۇ توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرز قىلدى.

ـ شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ ـ دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

ـ بۇنىڭ كارىمىغۇ چاغلىق، ـ دەپ داۋام قىلدى سەپەرقۇل،

ـ ھەممىدىن ماۋۇ خەتنىكى گەپلەر كىشىنى ئەندىشىگە

سالىدۇ. بىر ۋاقىلاردا «جاھاندا قورقىدۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى پەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن» دىگەن گەپنى ئاڭلىغۇدىم، جىمغۇرنىڭ چىشى قولتۇغىدا دەپ، بۇ توختاخۇن مۆرىمەس كالىدەك بېشىنى قولتۇغىغا تىقىۋېلىپ، شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىمامدىغان بۇنىڭ يامانلىغىنى!

ئۇلار سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا بىرئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە مەيۈس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

- قوغۇنىنىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قىلىشىنى خىيالىمىغىمۇ كەلتۈرمەپتىكەنمەن. يىغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دىگەن راست گەپ ئىكەن. ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق، مۇنداق قىلىشساق، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سېغىزخان» نى ئۇپۇل-توپۇل ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىنمۇ بىر سامانچى چىقىپ قالمىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۈگىگىنى

شۇ!

ـ ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلساق بولار؟ ـ دېدى سەپەرقۇل.

ـ توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىز ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئۇزۇق-تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھىلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن ئىنساپ-تەۋپىقىنى تىلىسەك بولارمىكىن، ـ دېدى تۆمۈر.

ـ ئۇغۇ شۇنداق. ئەمما زە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دېمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، ـ دېدى سەپەرقۇل جىددى قىياپەتتە.

تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كىچە-كۈندۈز ياققان سىم-سىم يامغۇردىن كېيىن شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۈلۈپ چىققان ھەسەن-ھۈسەن بىلەن تاغ-قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى تۇي كېچىسىدىكى كېلىن-قىزلاردەك گۈزەل، سەبى

بالىدەك ئۇماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايراپ يۈرگەن پادا ۋە يىلقىلار خۇددى يىپشىل مەخمەلگە مەشۇت بىلەن چىكىلگەن گۈل-چىچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي-قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن تاي-قۇلانلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۇلىرىنىڭ شارقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.

ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا تېتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۆندە دېگۈدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىيلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى پىيى تارتىشىپ قالغاندەك ھىس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۈگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇ بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خېلىدىن بۇيان، چاچ-ساقاللىرىغا ئۈستىرا تەككۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك، چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال-بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز-جۇگانلار ئۆي قېقىش، كىر-قات يۇيۇش، بىسات تۈزەش، ھەتتا تويدا كىيىدىغان ئۈستىۋاشلىرىنى راستلاشقا ئالدىرايتتى، ئوغۇل بالىلار تويدا مىنىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدا بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى

ياسايتتى. بەزى يىگىتلەر داڭلىق ھاپىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق-يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھېپىزلار بولسا غىجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرىنى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى، بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزىقنى گەپكە سېلىپ، ئۇچەيلىرى ئۈزۈلگىدەك قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرىۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە ئەۋەتىلگەن قورال-ياراقلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى قىزغىن تەبرىكلىنىپ، «سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ ئۈمىت يۇلتۇزى بولۇپ قالدىڭلار» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۇپىسىدا تۇرۇپ، بۇ خەتنى ئوقۇپ بېرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى «تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چىيەن دارىنىنىڭ ئاقچۇق سېپىدا توڭگۇزدەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بۆلەكچىلا خۇش بولۇپ كېتەر» دېدى.

- ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ - دېدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، - شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالقۇن تاغ ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ نامىمىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىز بىزدىن ئۈمىت كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىزگە تېخىمۇ كۆپرەك نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

- ئامىن! - دېدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتىرىپ.

نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتىرىلىپ، جىلغىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۆمۈر خەلپىگە چەكسىز مۇھەببەت، كۈچ ۋە ئۈمىت نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى. بىرەر يىل بۇرۇن، سوك-سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۈنلەردە خەلقنىڭ كۆز ئوڭىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتتىن يورۇقلۇق ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغان ئىدى.

بىراق گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان دېگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بىر كىشى باشقىچە خىيالدا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى

خاپا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھىلىلىدەك قورۇلۇپ، قېرىنداش تۇتقان ئىنچىكە بارماقلىرى تىترەۋاتقانىدەك كۆرۈنەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان موۋۇت تون، چىپەرقۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەيسە ۋە ئەن رەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن بىر-ئىككىنى ئايرىۋالاتتى-دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئايرىم تاغارغا تىقىۋېتىپ، يات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. بۇ كىشى سەيپۇك توختى ئىدى.

كىتاپخانلارغا مەلۇمكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بەش ھارۋىدا سوغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈچ ھارۋىسىدىكى ئۇن-گۈرۈچ، قەن-گىزەك، شام-سەرەڭگە، چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى ھارۋىدىكىسى كىيىم-كېچەك، رەخ-پۆچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇك توختى باشقا نەرسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم-كېچەك ۋە رەخ-پۆچەكلەرنى «غەزنە» گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى. «غەزنە» دىگىنىمىز سەيپۇك توختى ئولتۇرغان ئۆينىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي

بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇك توختى ئۆزى شۇنداق ئاتىۋالغان ئىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەردىن-بۇ يەردىن كەلگەن سوغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن دورغىلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان بۇغا-بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە-بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ «غەزنە» ۋە ئامبارلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلغان ھىلىقى باغلىق ھويلىغا جايلاشقان ئىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ كەتكەچكە، سەيپۇك توختى بىر نەچچە يىقىنلىرى بىلەن شۇ ھويلىدا تۇراتتى ۋە بۇ ھويلىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى شۇلار باشقۇراتتى.

سەيپۇك توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۆشىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىپ غەزنە» ھازىر ئۆڭىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىر نەچچە قوتان قوي ۋە باشقا قالدى-قۇتىلار ئاز گەپ

ئەمەس، مۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتى بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە هايات بولىدىكەن، بۇ بايلىقتىن نېمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى تۆمۈر جەڭدە يۇرگەندە بىر تال ئوق تەككەن بولسا، ئىش ئوڭدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر ئۆزۈڭگە قالسۇن، ئون ئىككى تاغنى بىز سورايلى» دېسە، شامەخسۇتقىمۇ، قېرى كالىغا پىچاق سۇركىگەندەك، خوش ياقاتتى ـ دە. سەيپۇك توختى ئون ئىككى تاقىقا باش بولۇپ قالاتتى. قارا بوسۇق باتۇر بولغان بىلەن قوسىغىدا ئېلىپىنىڭ سۇنۇغىمۇ يوق بىر قارا تۇرۇك. قايان باشلىسا، شۇيان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالگان ئۆزىنى توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك يۇۋاش كىشى، ئۇ ھېچقاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنياز پالگانلار ھەر قانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۇلارنى گەپكە كۆندۇرمەك ئاسان، « ئالدىماقىقا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يېمەيدىغىنى سەپەرقۇل. لېكىن، نىملا قىلغان بىلەن ئۇ، بېلى مۇكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ قالغان كىشى، ئۇنىڭمۇ كارى چاغلىق

ئىدى، ئەمما، تۆمۈر دېگەن بىر نىمە هازىر ئىشنى چوڭقايتىپ تاشلىدى، ئۇرۇمچى جاڭجۇڭلىرىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال يامۇلدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخىمۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ هەي تۆمۈر، هەي تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگۈچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخشايدۇ، هىلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى-دە!

سەيپۇك توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى سۇندۇرىۋەتتى. ئۇ، ئوڭدىسىغا يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا هۆسنارىخان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى-دە، «ۋاي ئىسىت، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى-هوشى بولمىسا، گۈلدەك جۇگان ئىنتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇققا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان، تووۋا» دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يۈتتۈرۈپ قويغان بىر نىمىسىنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: « تازىمۇ هاماقەت ئىكەنمەن. چېۋىندەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزەم يالغۇز

نىمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نېمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يېگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر-شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاققا باش بولسام، مۇنداق ھۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگىۋالسام ئىشىنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىغىدا سوقۇش كېرەك! »

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم-كېچەك ۋە رەخ-پۈچەكلەردىن بىر بوخچا راسلىدى . ئاندىن ئىشىكنى قۇلۇپلاپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە تۇي مەرىكىسىگە دەپ، يىراق-يېقىندىن چاقىرىلغانلار بىلەن يەرلەكلەر قوشۇلۇپ، قورايىنىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۈزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ-توپ كىشىلەر شېھىتلار

قەۋرىستانلىقنى يوقلاپ كەلدى. ئەمدى بۇ يەردىكى قەۋرىلەر قىرىق ـ ئەللىككە يېتىپ قالغان ئىدى. شاقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بوگۈنكى نەزىرگە ئاتالغان توققۇز تورپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچىلىرىدەك ئۆزۈپ يۈرەتتى. ئۈششاق باللار ئوچاق باشلىرى ئەتراپىدا قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئوينايتتى :

قازىنىم-قازىنىم قاينايدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۈشۈگۈم ئۈنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزەپ ئولتۇرغان قارىلار قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن باللارمۇ تىنجىپ، چوكلارنىڭ

يانلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يىغىلىدىغان چاغدا، شىپەتلارنىڭ بالا-چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ قارىلىغىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن، ھەر كىمگە ئۆز لايىغىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخ، دوپپا، كۆينەكلەر قويۇلدى. ئايىغىزغا بولسا، بىشىدىن ئايىغىچە سەرپا بىرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەزنىسىدىن چىققان ئىدى.

سەيپۇك توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر چەتتە دومسىيىپ ئولتۇراتتى. ئېلى پالگان بىر نىمنى سەزگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭدىن «مىجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. سەيپۇك توختى بۇنى غەنىمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئېلى پالگاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

- شۇنچىلىك سىخىلىق قىلامدۇ؟ مەن كۆپىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلپەم ئۇنى چىچىپ ئاۋارە. ئۆزى تەر تۆكۈپ تاپمىغان مال بولمىغاندىكىن، خەلپەمنىڭ يىنى ئاغرىمايدۇ-دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ - دەپ غۇدۇڭشۇپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپىنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دىدى:

- ئۇنداق گەپلارنى قىلمىسلا توختاخۇن! بۇ، ئاتا-بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە-يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۇچۇن قىلىۋاتامدۇ!

- ئۆزلە تازىمۇ سادىدا ئادەمدە - دىدى سەيپۇك توختى- خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۇچۇن قىلماي كىم ئۇچۇن قىپتۇ؟ بۇنىڭ بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۈز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماختاپ كۆككە ئۇچۇرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم ئاغزىغا ئېلىپ قويدى؟

- رەخ-پۈچەكلەرنى ئۆزلە ئۇلەشتۈردىلەغۇ. ئۆزلەدىنمۇ رازى بولغاندۇ زە! - دىدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇك توختىغا دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى، - قارا قۇشنىڭمۇ بىر بېشى، ئىككى قانتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىلكىنمىسە، قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەركەت قىلمىسا، ئۇ تۇلكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش قىلىپ كۆتەردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ يۈرسەك، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئەپچىققىلى بولىدۇ؟

سەيپۇك توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاقىقا

چۈشمەيدىغانلىقىنى سەزگەچ، «ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ ۋەدەمگە گۇيا قىلىمەن» دېدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ قويدى.

كەچقۇرۇن توي باشلاندى.

ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قائىدە-يوسۇن بويىچە، قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ماقۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىڭ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز شىرە مېۋە-چېۋە ۋە يېتەرلىك ئوتۇن-كۆمۈر، چاي-تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. تويىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى، شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاغا كېلەتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى» نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر

ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توساپ ئالاتتى، يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئاللىمىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئاللىمغانلار» دەپ چۇقان كۆتىرىپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكادىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئاغامچا بىلەن ئىگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قوياتتى، بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكا ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئالدىدا ئوقۇلاتتى. نىكا ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت-بەش ھەمرىيى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكادىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخ قوياتتى، بۇ، «كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكادىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇققانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرسى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ ، « چاچ چۇشۇرگە» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن-تاماشا قىلىپ، ئولتۇرۇش ئاياقلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخ قوياتتى. كەچ كىرگەندە،

تويى مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن، پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخ، بىر قوي ۋە بىر مۇنچە مېۋە-چېۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر « پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يىرىم كېچىگىچە مەشرەپ ئوينىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمغانلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئالاتتى-دە، ئەتىسى ھەر بىرىگە بەش شىڭدىن بۇغداي جەرىمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەر كىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز تازىمغا باراتتى، توققۇزىنچى تازىمدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىر قانچە جايدا ئاغامچا تۇتۇپ يول توساتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق

كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يىقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگۈلىتىپ، ئاندىن ھۇجرىغا ئەپكىرىشەتتى.

تۈيىنىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇققان، ئەلە-مەھەللىسىنى تۈيغا چاقىراتتى. بۇ «يۈز ئاچقا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تۈيغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قۇيۇپ، ئىسسىق پېتى ئەپكىلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ قالسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن يۈزىگە پۈركەنجە سېلىنغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاقتىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم،

گۈلنى ئېلىپ پىشمىغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل خالايىق تولا كەلدى،
ھىچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلىسلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى :

بىزمۇ ئوغۇل چوك قىلدۇق،
موللا ـ ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم،

كېچە-كۈندۈز تىلىۋىدۇق،
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا
يۇقىرى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچۇرنىڭ يىلىمدەك
يېپىشىپ قالار.

شۇندىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرسى مۇنداق بېيىت ئېيتاتتى :

تاغدىن چۈشتى تاش بىلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بىلىق
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،

بىر-بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

ئاندىن يەڭگە ئايالىلار قىزغىن كۈلكە ۋە ئويۇن-چاخچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۈركەنجىنى ئالاتتى-دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم-كېچەك ياكى كىيىملىك رەخ ۋە زىبۇ-زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر-ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، توينى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەڭ تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈننۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

ئۇچى ئۇزارغاي، تۇۋى يېيىلغاي،
قۇدۇقتا تاش چۈشكەندەك بولغاي.
قاچورا يىلىمدەك يېپىشقاي،
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

تۇيىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ « چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. تۇيىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت — كۈيئوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.
تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۈگۈنكى تويدا يۇقىرىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى تولۇق بېجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاسى بىر قانچە ئايلار بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى بولسا، قىز تويى ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ نىكاسىنى ئوقۇپ بولۇپلا، مەشرەپ باشلاشنى جاكالىدى.

- بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگىسنى قىلمايمىزمۇ؟ - دەپ چاخچاق باشلىدى قاسىم قىزىق. ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاندى.

- ئۈستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ - دېدى تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت.

- ئۈستىرا ئۆتمىسە، ھاشىر تەيجىنى سويۇۇشقا بىلەپ قويغان پىچىقىم بار.

- شامەخسۇت ۋاڭنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىغىڭ ئۆتمەمدۇ؟ - دېدى ئېلى پالگان.

- ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاڭگاللىقتا قوغلاپ يۈرۈپ ئاتمىسا ئۆلەمدۇ؟

- ھوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭغۇ؟

- ئەمىسچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلىشىپ كەتكەن قېرى قاۋان دېسىلە.

- ئۇنداق بولسا، ئۇنى خوجىنىياز پالگان ئاتسا بولغىدەك، - دېدى ئامانقۇل.

- خوجىنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چىيەن دارىننى ئاتقاندەك بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىسماق ئىشاندەك قىلىپ قويارمىكىن! - دېدى قاسىم قىزىق.

- بولدى، بولدى ئەمدى چاخچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى باشلايلى.- دېدى تۆمۈر خەلپە، ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.

ئامانقۇل ئايقىزنى باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان موماي تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بېسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرىۋاتاتتى.

موماي ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:

- قارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ - دېدى.

- گۈل ئۈستىگە گۈل بوپتۇ، - دېدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.

- ھەرقاچان كېلىن ئاينى قىچقارغىلى كەلگەنسەن، - دېدى رەۋىخان موماي، - قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغىچە ئاگال ھۇجراڭلارنى كۆرۈپ چىقىڭلار.

ئايقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھۇجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنا بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھۇجرىسى قىلىنغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆينى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ،

ئېرىغداپ، ئىشىك-پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغان ئىدى. تىكمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتقا تارتىلغان گۈللۈك چىمىلدىق، ئاددى بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئويۇقلارغا تىزىلغان يوتقان-كۆرپە ۋە ئىككى بېشىغا كەشتە چېكىلگەن ئۇزۇن سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ پۆپۈپلۈك لۆڭگە بۇ ھۇجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغان ئىدى. ئامانقۇل ھۇجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ چىمىلدىق سىزگە ياقتىمۇ» دىدى ئايقىز، ئۇنىڭ پوتىسىنى تۈزەشتۈرىۋېتىپ.

- خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، - دىدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجران-پىراق دەردىنى تارتىپ، تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق-مەشۇقلاردەك بىر بىرىگە شۇنداق ھېرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنسارى تالالادا تۇرۇپ « قىنى چىقمامسىلەر؟» دىمىگەن بولسا، مەشرەپىنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئوينايدىغانلار كۆپ بولغاچقا، بىر نەچچە ئۆيدە سورۇن تۈزۈلدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشخان موماي « باللار تارتىنىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بېشىدىكى قوش پىلىكلىك يوغان قارا چىراق ئۆينى غۇۋا يورىتىپ تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقىلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئېگىزلىكتىكى كاڭ شىرەلىرىگە ئۈزۈم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ قويۇلغان ئىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن-قىزلار يۈزمۇ-يۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغان ئىدى. ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۈزۈن ئورۇندۇقلارغا غىجەكچى مىرۇل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئايال جايلاشتى.

غىجەكچى مىرۇل ئاكا غىجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا سۈركەپ، « دۇر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۆينىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. غىجەك تارلىرى تىترىگەنسىرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مىرۇل ئاكا « دۇر»

مۇقامنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۈردۈم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دىگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن تۆت ئايال ھېيىز داپلىرىنى ئاستا چېكىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال ھېيىزلارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا-ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىمۇ پەيدىن-پەي ئۆزگىرىپ، مۇقامنىڭ مەشرىپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەرمۇ قىمىرلىشىپ قالدى.

قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاك سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلىدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۇگاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەك ۋە ئېتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقىلىق

پەشمەت كىيگەن جۇگان ئورنىدىن تۇرۇپ، تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، قولنى قوشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويىسىلا بىزلەگە.

دېدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا.
پوتا سالسا ھېساپمۇ،
قوشما بېيىتى بولمىسا.

دېدى جۇگان.

قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە « ئاللا دېدىم، ئاللا، قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى ـ دە، پەتنۇسنى ئېگىز كۆتىرىپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيىتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە-كۈندە كەلگىلى.
ئاي-يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى،
چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھىمسىز كەلمەيدىكەن،
بىز غېرىپ بىچارىگە.

ئاندىن، ھىلىقى جۇگان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تازىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرسىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككەيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇگاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇمۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنسارىنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنسارىمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە، جۇگاننى بىيىت ئېيتىشقا قىستاپ تۇرىۋالدى. جۇگان

مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا، چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا،
ئىشىكتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن.
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرەپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيىت ئېيتىش بىرەم داۋام قىلغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قولياغلىقنى ئۆرمە شەكلىدە تۈگۈپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلارنىڭ قۇۋۋەتبەخش رىتىملىرى بىلەن ئايال ھېپىزلارنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتىرىۋەتتىكى، قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ، ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەرنىڭ ھەر بىر ھەركىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قارا چىراق يېقىلغان ئۆيدە

ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى-ئېرەملەردىكى ھۆرۈ-غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھىس قىلاتتى. بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەندەك، چىرايلىرى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۈنىنىڭ يېرىمى تۈگەپ، باش توخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھېچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەمىشە شۇنداق خۇشال-خۇرام ئۆتىدىغان بولسىمىغۇ كاشكى، ھەر كىم ئۆز پېشانىسىدىن تۆككەن تەرگە چۇشلۇق ئاش-نېنىنى تېپىپ يىسە، بىرىنى-بىرى ئانىي ئېتىپ، بويىنىغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ باللىرى بولغاندىن كېيىن، بىر بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆكۈشمەي، قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسەك، نىمىدىگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن ھاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۈزۈپ كەلگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردىن تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن باللارنىڭ ئالدىغا بىر كۆڭلەك-تامباللىق ئاق سۈرۈپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن

بىرىلدى. بەيگىدىن كېيىن، چېلىش باشلاندى. چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخ تارتۇق قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن، قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاھ ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاھ ئۆرە تۇرۇپ، گاھ يېتىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەپكىلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى-دە، « يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر، يا بولمىسا توختىتالىساڭ چوقاڭغا قوي » دېدى.

قاسىم قىزىق ھەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزىۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مىڭەم چېچىلىپ كەتسە، تىرىپ ئالارسىلە» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرىۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىغا ئالغاندا قاسىم قىزىق: «توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ ھەممىنى يەنە كۈلدۈرىۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم

قىزنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىپ بولدى.

- ئەمدى، ئىمىننىياز ئوغلى تاراتىلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ ھۈنىرىنى كۆرەيلى، - دىدى نۇرۇل بوۋا ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

- قىنى، قىنى، - دىيىشتى كۆپچىلىك.

خوجىنىياز پالگان «مەن نىمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دىدى-دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا قاراپ، ياماقلىرى بارمۇ؟ - دىدى. سەيپۇڭ توختى يانچۇغىدىن يىرىم سەر تەنگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوڭ ياماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈز قەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يىنىغا بىرىپ، پىچاق بىلەن ياماقنى ئۇنىڭ پوستىغا ئويۇپ چاپلىدى-دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى. بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا-ئارقىدىن ياماقنىڭ تۆشىگىدىن ئۆتۈپ، تېرەككە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

- ھۈششەرە، ئۇكام، - دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۈرىسىدىن قۇچاقلاپ. - چيەن دارىندىن يەنە بىرسى كەلسە، بۇ دۆرەم ئوك كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى دارۇڭتۇڭغا بىرىپ ئېيتسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ئۇششاق باللار تېخىچىلا قىيا-چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەمەلىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلىبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن ھېچكىم بۇ توغرىلىق ئىككى ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇك توختى بىر كارۋات گىلەمنى قولتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنارىخان ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن-قىسقا پاراڭلاردىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا، سەيپۇك توختى رەنجىگەن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

- بىزنىڭ خەلپەم قىزىق ئادەم-دە! ھىلىقى تاراتىلىق خوجىنىياز دىگەن چورۇغى چوڭنى ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى. ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان

ياماقنىڭ تۆشۈكىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۆزلەنى «ئات» دىگەن بولسا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يىنى-ۋىلىغا قاراپ قويدى-دە:

- توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، - دىدى.

- ئۆزلە دىگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كىتىۋاتقان ساڭقارنى چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نىمە ئىدى؟

- ئۇنداق دىگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن قانچە-قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

- گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، - دىدى سەيپۇك توختى، ھۆسنارىخانغا قاراپ قويۇپ، - ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمىشقا ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

- ئادەمنىڭ بىشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىغۇ؟ - دىدى ھۆسنارىخان مۇلايىم كۈلۈپ.

- بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، - دىدى سەيپۇك توختى،

قوپاللىق بىلەن.

ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇك توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىر ئاز سۈرۈلۈپ، پەسرەك ئاۋاز بىلەن مۇڭداق دىدى:

- خوتۇن كىشىنىڭ چىچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نىمە بوپتۇ. «ئۇي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دىگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىيدى دەپ غەم يەيمەن.

- بۇ نىمە دېگەنلىرىدۇ؟ - دىدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سېلىۋېتىپ.

- ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالودەكلا تۈز ئەر ئىكەنلا. «كەتمەن دىگەننى بىز چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىز تارتىۋاتىمىز ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىز باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالغۇز ئولتۇرىۋالدى. « خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنى ئاز دەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەرقۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجنىياز پالگان بارمۇ، يېنىغا تارتىپ، شۇلارنى قىلىپ يۈرگەن

ئىشلىرىنى كۆرمىدىلەمۇ؟ ئەتە-ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ، تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۇكىنى قوغلاپ چىقارمىغىيدى دەپ گەشەت قىلىمەن.

- ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىز ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، هازىر

ئۈچ كۆرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەققە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئۇن ئىككى تاغقا باش بولدى.

دىگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ. تۆمۈر ئاكام باش بولمىسا، بىز تۆگىنىڭ مايىغىدەك چىچىلىپ كەتمەسمىدۇق. گەپ بولسا، ئوچۇقراق ئېيتسىلا، مەن ھېچنىمنى ئۇقالمايۋاتىمەن، - دىدى قارا بوسۇق بىرئاز جىددىلىشىپ.

- گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتمىدىم تېخى. ھەممىسىنى ئېيتىدىغان بولسام كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا. خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! - سەيپۇك

توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۆنى ئۈزىتىپ قويۇپ، كاڭنىڭ گىرۋىگىدە غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسنارىخان كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشانلىقىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشەندى-دە، يېنىغا ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتەرمەكچى بولۇپ، ئاياللارغا خاس بىر خىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دېدى:

- ئەجەپمۇ شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى، تاماكا دېگەن شۇنداق تاتلىق نېمىمۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دېدى:

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا جىقراق شورىغىم كېلىدۇ.

- ماڭا قارىسىلا، - دېدى ھۆسنارىخان، - موللىنىڭ

بىسمىللاسىدىن بىلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھۇتنىڭ ئاغزى ئېچىلىش بىلەنلا نىمە دېمەكچى بولغانلىغىنى تۇيغان ئىدىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەك دىسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي، دىگەن بانا بىلەن ئىچكىرى تاقىقا قاچىدۇ، جەك توختىسا، ئەل ئىچىگە يىنىپ كېلىپ قىلمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يىگىتلىكى تۇتۇپ، قىز-جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھىلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلەگىمۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، بىر نىملەر دەپ بېيتمۇ ئېيتقان تېخى، قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دىگەن شۇ. بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۈزلىرىدە ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويۇۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نىمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھىچنىمە دىمەي، خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باپ

ياك جاڭجۇڭنىڭ «پاراستى»

دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى قۇرۇت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مىساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.
ــــ ئا.ئى.كىرىلوف

رەڭگى-روھىدىن ياشلىقىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ-كەرەشمە بىغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان ئورۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861-يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفىڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889-يىلىدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي

خاننى نەزەربەنت قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزىۋالغان « خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئېيتى يىخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەمبەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆرۈم چېچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۇردۇن پەشمەتنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۈننەنلىك ياڭ زىڭشىن دىگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۈگۈن ئۇنى «خان ئانا» قوبۇل قىلغان ئىدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، ياڭ زىڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرى جەھەتتە ناھىيە باشلىغى، ھەربىي ئەمەلدە باتالىيون (يىڭ) باشلىغى بولغان بۇ ئادەم 1907-يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912-يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربىي-مەمۇرى ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، « گېنىرال، قوشۇمچە ئالىي مەمۇريي سەردار»، « ئۆلكە رەئىسى»، « قوشۇمچە باش قوماندان» دىگەنناملار بىلەن،

شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغلاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۈك» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتاۋىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۇڭلۇق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەرپتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاپ يالقۇنلىرى ھامان لاۋۇلداۋاتقان ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل-شىنجاڭ چېگرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇپتا بولسا، « گېلاۋخۇيچىلار» مانجۇ خانلىغىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە ۋە ئۈنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

بۇ ھال ياڭ جاڭجۇڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نىمىدىگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى

كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا ھاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ-تەرەپتىن كۆشەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ ھەسرەت چېكەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ھەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، - دەپ ئويلايتتى ئۇ، - پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نىمە؟ مەسلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتكەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دىگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتاپلىرىمىزدا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دىگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويدەك يۇۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق، تۆمۈر خەلپىمۇ، شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يوە داخۇا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا

قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى مۇشتلاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ ھازىر نەدە بار؟ ئالدىراپ چىشىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ-سىيپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس ھەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەزگە سولاپ ئالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۇچۈن پەم-پاراسەت كېرەك !»

نېپىز ماشرەڭ موۋۇتتىن تولۇق ھەربىي كىيىم كىيىپ، قولىنى ئارقىغا تۇتقان ياق جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىدا، ئىسىل خوتەن گىلىمىگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىگىدىكى مىدال-ئوردېنلىرى، مۈرىسىدىكى يۇمۇلاق پاگونلىرىنىڭ زەر پۆپۈكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، سول يانپىشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى دەرىزىلەردىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامېركان ئۆتۈكى بىلەن شەپكىسىنىڭ چوققىسىدىكى ئاپپاق پەر پۆپۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن ياپما قاپاق كۆزى ۋە بىر نەچچە تال ئاق سانچىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ھىلىقى بىر ئۆرۈم

چىچىنى چۈشۈرۈۋەتكەن ئىدى.

ئۇ، تامدا ئېسقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسى كاتىۋى ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، قومۇلدىن جىددى تېلېگراما كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ !» دىدى ياك جاڭجۇڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابىي جاڭجۇڭ كەرەملىرىنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋىنچاۋ هوزۇر ئالىلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلانغان تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيرۇققا بىنائەن، تاغدىكى ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، هازىرچە شەهەرگە بولىدىغان هۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆهبەت ئۇستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس. ئەهۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەهەرگە هوجۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت، بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي هەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. هالبۇكى قومۇلدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىدەك هەربى كۈچ قالمىدى. شۇڭا ئۈرۈمچىدىن دەرهال

كۆچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ياۋ جاۋجۇڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دېدى. كۆزئەينەك تارتقان جىۋەك بىر قېرى بىلەن ئېگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگراممىنى قەغىزىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتىڭ ئىدى.

- قېنى، ئولتۇرۇڭلار، - دېدى ياۋ جاۋجۇڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، - بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

- جاۋجۇڭ ئالىيلىرىغا بۇ مەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، - دېدى كۆزئەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

- ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە مۇھتاجمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

- ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دىگەن ھېكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكرىلىرىمنى بايان قىلاي، - دېدى كۆزئەينەكلىك قېرى، - مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ

ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش مەرپەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئىگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ يۇۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئىگەرلەش مۇمكىن.

- خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ - دېدى ياك جاڭجۇڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

- مەن مۇشاۋىر جاناپلىرىنىڭ پىكرىنى قوللايمەن. بۇ ياۋايىلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۈرۈپ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يى شىڭفۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ!

ياك جاڭجۇڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆينى بىر ئايلىنىپ چىقتى-دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

- سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلارنى بىلىپ تۇراتتىم. زاھىرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكىرڭلار توغرا. بىزگە قارشى

مۇشت كۆتىرىشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئىي ئۇجۇقتۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھېچكىم ھېچيەردە، ھېچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتىمەن. شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ. قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە. بىراق، قەدىمكى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ كاللىنى كېسىش ئۈچۈن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭلار. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يى شىڭفۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماڭلار. چيەن دارىننىڭ كۆزىگە ئاتقانلارمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپاننىڭ پېشىگە تىقىۋېلىپ يارىشىپ قالايلى دەپ كۈلۈپ بارغىنىمىز تۈزۈك. كۈلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دىگەن گەپ بار.

قىلىچ ياندا ئېسقىلىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆڭۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۈچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم، بىر ئادەم كۈچى بىلەن ئون رەقىپنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونمىڭ رەقىپكىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بابا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئىگەرلەش لازىم، دېدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۈمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئېگەرلىۋېلىش ئاسانراق. تۆكىنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ يۇۋاشلاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئىگەرلەپ مىنىۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قىرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىش بۇ ئۇنىڭ «دانىشمەنلىگى» گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

- شۇنىڭ ئۈچۈن، - دەپ داۋام قىلدى ياك جاڭجۇڭ، - سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيمەن. بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇتنىڭ ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىمنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ ۋە ئۆزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن

يەرلىكلەردىن لايىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىلغاندا، ئۆزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قۇرۇت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۈچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاققا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىقچە ئەل بولمىسا، يەنە بىر توپچى ۋە ئىككى پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، قىلىچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلىساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، قىرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

- جاڭجۇڭ ئالىيلىرى، - دىدى قىرى مۇشاۋىر، - بۇ ئۇيغۇر مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۆزىدە « قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دىگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

- مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن، جاڭجۇڭ ئالىلىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالىيون قىلىپ قويغانلىرىغا بىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەرباپلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، - دىدى مۇپەتتىش جىددىي قىياپەتتە.

ياك جاڭجۇڭ كۈلۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

- شۇنداق، بەزى ئەرباپلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى پىكىردە ئىكەنلىگىنى بىلىمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلمىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشىمنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەنمەيدۇ. مەن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىغىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر، سىلەر مىنىڭ ئەڭ ئىشەنچىلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىكى بىرىنچى مەقسىدىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار،

ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ماڭا قارشى قوتۇرايدۇ. ئاتالمىش سۇك جۇڭشەن مەسلىگىنى تەرغىپ قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ. توغرىسى مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۇزۇن مۇددەت تىنىچ-ئامان ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ، دىمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر، كۆچمەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تىققۇۋەتمىگىچە، شىنجاڭنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىت يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن قورقىمەن. مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ سەۋىيەلىك بولۇپ، ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەكپۇكلۇغنى ساقلاش مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە

قىلدۇرماسلىق لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەر قايسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا « ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» دىگەن گەپنىڭ بارلىغىنى ئاڭلىدىم. دەرۋەقە، قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، ھەم تاتلىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە « سىپى ئۆزىدىن» دىگەن گەپمۇ بار ئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سىپى ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بىرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دىگەن بولىدىكەن. دەرۋەقە، پالتىنىڭ سىپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى قېقىپ ئاغرىتىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇر مۇسۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتەرسە، مەسىلەن، قومۇلدىكى تۆمۈر بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسەن، يەنى ئۆلگىچىمۇ، ئۆلتۈرگۈچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سىنىڭ قولۇڭغا قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ « ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن ئىدارە قىلىش» دىگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دىمەك، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەم، مىنىڭ

شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشىم مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەرباپلار مەندىن نارازى بولغان بىلەن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار مېنى « خاۋ جاڭجۇڭ» دەپ ماختاۋاتىدۇ. ئۇ ئەرباپلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.

شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا يازغان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىر نەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېزرەك يېتىپ بارسۇن دەپ، جاڭجۇڭ يامۇلدىن ھەر بىرىگە ئىككىدىن ياخشى ئات قوشۇپ بېرىلدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، ياڭ جاڭجۇڭ بەي ۋىنچاۋغا جىددى تېلېگىراما يوللىۋەتتى. بۇ تېلېگىراما بىر نەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:

«مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم يېتىپ بارغىچە، تۆمۈرنى ئەلچىلىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار، ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماڭلار!»

يىگىرمە ئالتىنچى باپ

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇنىڭ ھاياتى
شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.
ــــ «ئىلىيادا» داستانىدىن

1

بۇ تېلېگىراممىا بەي ۋېنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىغىنى ئەپيۇندىن ئالماقچى بولغانىدەك، يېنىچە يېتىپ، ئەپيۇن غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شورىدى دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكۈدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نىمە چارە؟ بۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ

پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋىنچاۋ تۆمۈرنى سۆھبەت ئۈستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىممۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قايىنىتىۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇك توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئوچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىكى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى. سەيپۇك توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نىمىشقا شەھەرگە ھوجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرىۋەتمەيدۇ» دىگەن غەرەزلىك گەپلىرىگە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگانىڭمۇ ئىشىنىپ قالغانلىغى ھەممىدىن قاتتىقراق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە سەيپۇك توختى بىلە يۈزتۇرانە سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىڭ يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆدەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھىچقايىسى گەپنى بويىنىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسىلىسىگە كەلگەندە، «تىزىككىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈككىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نىمىشقا جاندىن كېچىپ بۇ يېغىلىقنى

قىلىۋاتىمىز. مەن ئۈنچىلىكىنى ئالغان بولسام قالغىنى تۈرۈپتىغۇ! ئىككى چېلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بىزىرىپ تۇرىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئاچچىقىغا چىدىماي « ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نىمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەپ ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇنا ئۆزۈمدە» دەپ بارمىغىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيتتى. ئەمما، سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇ كۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋەتى يامان بولىدىغانلىغىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ تۇرپاندىكى مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە ھىلىقى گامازا تۇنگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇنگان ئۆرۈمچىدىكى بىر مۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: يۈەن شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى

قوغداش توغرىسىدا ياك جاڭجۇڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياك جاڭجۇڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك تويلاۋېتىپتۇ. دېمەك، شامەخسۇتنى ئۆرىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاقىلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاك بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ - دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۈر خەلپە، - مەن ئۈرۈمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا، خانلىق تۈگەيدۇ، بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاقلارمۇ شۇنداق بولىدۇ دېمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نېمە، ئىچكىرىگە بىر خىل، بىزگە بىر خىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىر سوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۈر خەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىقى بىلەن نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياك جاڭجۇڭنىڭ شەخسىي ۋەكىلى جاك سەيتىنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياك

جاڭجۇڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۇڭنىڭ دانىشمەنلىگى» نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاققا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم، ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالا ھاجى بىلەن شائەخمەتباي دىگەن كىشىمۇ بار ئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بوي كەلگەن كەڭ پىشانىلىك سىرىق ساقال كىشىنى قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيتتى. چۈنكى، ھەر يىلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا تۆك، تىرە، ئۆچكە يۇڭى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەن، شېكەر، شام-سەرەڭگە، كىرسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلتۈرەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالا ھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاڭنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەر كۈمۈش ئاقچىغا يەتكەن.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ، تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائەخمەتبايمۇ ھەسەن بالا ھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىنىشىنى، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالا ھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىدىغان چاغدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ باش ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلغىنىدەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركىۋىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى، چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە» دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم-ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى

ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەلۋىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىر تەيجىنىڭ سۆيقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى زىنداندا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ گېپىنى يىرالماي، نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

- چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، - دېدى نورۇز داموللا، مەغرۇر قىياپەتتە، - ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراقنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۈڭغا ئەل بولۇڭلار دېيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

- ئۇنداق دېمىسىلە داموللام! چىڭگاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلىش بىز پۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، - دېدى شائەخمەتباي جىددىلىشىپ.

- ئۆتكەن ئۇلۇغلار: كىمكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھمەت ئورنىغا لەنەت ئاڭلايدۇ، دېگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسىلا، باي!

- بۇ قانداق گەپ؟ بىز خىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

- توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دېگەن: «پادىشالارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى - قورساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى - ئۆلۈم!» ھالبۇكى، ھازىر مېنىڭدە قورساق تويدۇرۇش تاماسى يوق. يەيدىغىنىمنى يېدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن.

- ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، - دېدى شامەخسۇت ساقىلىنى سىقىملاپ.

- شۇنداق تەخسىر، شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابىھاياتنى ئابرويغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دېگەن ئىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى چانىغىدىن چىقىپ كېتەي دېدى. ھاشىر تەيجى نورۇز داموللىغا ئاستىرىتتىن ئالىيىپ ئولتۇراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قالغاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۇڭچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى

ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نورۇز داموللىغا دىققەت بىلەن قاراپ « تووا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن، بۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈر دېگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەردە بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بويسۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداقلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، «مىرغەزەپ!» دەپ ۋاقىردى. مۇپەتتىش جاڭ سەيتىنىڭ: « سەۋرى قىلىشلىرىنى سورايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نورۇز داموللا يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھېچقانچە نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: «شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاساق تۈزۈمى بىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ

تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ «سودىگەرلەر ئون ئىككى تاغنىڭ قايسىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول بەرسەڭلار» دېگەن تەلىۋىگە دەرھال رازىلىق بىلدۈردى، «بىز شۇ كەمگىچە ھېچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئەملىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشقا ئەنلىگىدىن تۆمۈر خەلپە ناھايىتى خۇشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغان ئىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ خۇشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا-ئاستا دېگەن ماقال بارلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دېگەن گەپكە بىر ئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بولسا، بۇنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك. - دېدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق

دېخانلارنى خۇشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىنداشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوغا-سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا قاندىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران-ئاران يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەملىرى تاغ تەرەپكە نىمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۈرمەس» دېيىشەتتى.

قوغۇن-تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دىخانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ تاققا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۈرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دىخانلار ئون كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بۇ قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈۋاتقاندا قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى-دە، ئۇلارغا ياردەملىشىۋتىپ :

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمسلى،
بىر-بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى «ھە، تەمسىلىنىمۇ قوشۇپ ئېيتىمامسەن» دېدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى ئېلىۋېلىپ گەپ باشلىدى:

ـ ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يېمەڭلار، زىدە قوغۇن ئۇششۇقىنىڭ، تاۋۇز دېگەن سىيگەكىنىڭ، قارا كاۋا ئوساغاقىنىڭ، چاقوغۇن ئوغرىنىڭ، چىلگە دىگەن بەزگەكىنىڭ، بىشەكشىن قارنى يامانىنىڭ، قارىقاش چىرايلىقىنىڭ، كۆكچى نوچىنىڭ، بېسۋالدى پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى خېنىمىنىڭ، ئاقناۋات جېنىمىنىڭ، قوتۇر كۆكچى ئەخمەقىنىڭ، پوستى پىياز قاسساپىنىڭ، ئۈمبە ـ دۈمبە كاززاپىنىڭ...

ـ خەمەكتۇر ـ خەمەكتۇر، خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر دېگىنىڭ قېنى، ئوتتۇزغا توشقۇزالمىدىڭغۇ. ـ دېدى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: «كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئانسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت- داۋاسى دەرت، ئۇ بىر ئوتتۇركى، لاۋىلداپ يانغاندا، ھۆل-قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

- «كەلىلە-دىمنە» دىن

بۇ كۈنلەردە سەيپۇك تورختى قۇلغىغا گەپ خوشياقمايدىغان، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي، يىلاندەك تولغىنىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزى كۈندىن-كۈنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇ بىرسى يۈرىكىنى چىمداۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نىمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك-باغرىنى قاملاپ ئالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۈچىيى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى-دە، كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ قۇلىغىغا « چاپسان بول! نىمىنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى

پۈرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەك، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزەڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمىغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەييۈك توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە تۆرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىغىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەردە ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، تۆرۈك يولىدىكى قىلىن ئازغانلىقتا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۆرۈككە كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنىياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغۇدەك شىغىرتما يولدا يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇ بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھېكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئېگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ھېكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىقتا يېقىنلاشقاندا، بىر توپ چىل « پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتىرىلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇلنىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات

بىلەن ئۇسۇشۇپ قالدى. دەل شۇچاغدا، سەيپۇك توختىنىڭ تىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ سول مۈرىسىنى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوك كۆكرىگى بىلەن قولتۇغىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇك توختى ئىككىنچى ئوقنى ئاتماقچى بولۇپ، مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيالمىدى. ئۇ، ئەس-ھوشىنى يوقاتقان ھالدا، مىلتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجنىياز پالگان دەرھال مىلتىقنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دېدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەيپۇك توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ، مىلتىقنىڭ پايىنگى بىلەن گەجگىسىگە بىرنى سالدى، سەيپۇك توختى دۈم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇر كەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەيپۇك توختى سولاقلىق ئۆينىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزىق باشلىق قورالالار يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ھېچكىمنى بۇ ئۆينىڭ ئىشىگىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى.

بەزىلەر: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نېمىشقا ساقلايسىلەر؟» دېسە، بەزىلەر « بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋارقىرايتتى.

- ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما-كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرىمىز! - دەپ ۋارقىرىدى ھۆسنارىخان.

- توغرا، توغرا! - دېيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

- گېپىڭلار بولسا، خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقنى ئادا قىلغۇچى، - دېدى ئۆزغوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق تويى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى. تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياستۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چىچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باست دادىسىنىڭ يېنىدا مۈكلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل بوۋا باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك شۇ يەردە ئىدى. نېرىقى ئۆيدە رەۋخان موماي كۆز يېشىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، زورىخانغا « سەۋرى قىلسىلا ئۇكام، ھېلىمۇ خۇدايىم ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئايقىز ئاينۇر بىلەن مەستۇرنىڭ

باشلىرىنى سلاپ جىم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراك-چۇرۇك كۆچىيىپ كەتتى. سەپەرقۇل بىلەن قارا بوسۇق تالاغا چىققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايىقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىگىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى، تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دېدى:

- نۇرۇل ئاكا، ئۆزلە چىقىپ ئەل-جامائەتكە گەپ قىلسىلا. بۇنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى. مېنىڭ ئۈچۈن توختاخۇننى جازالاشنىڭ نىمە پايدىسى بار؟ قاننى قان بىلەن يۇغلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتتۇم. ئەل-جامائەت مېنى رازى بولسۇن دىسە بۇ پەيلىدىن يانسۇن! جازاسىنى خۇدايى ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش تېمىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنىڭغا خېلىغىچە قاراپ تۇردى.

- رەھمەدىللىقنىڭ ھەممىسىنى خۇدايىم ساڭىلا بەرگەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ - دىدى ئامانقۇل، ئۆزىنىڭ تېڭىقلىق يارىسىنى سىلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باپ

قاپقان

دۈشمەن چوڭ ھىيلىلەردىن ئاجىز قالغان چاغدىلا، دوستلۇق زەنجىرىنى قىمىرلىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى بىلەن شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھېچقانداق دۈشمەن ئۇنى قىلىشقا قادىر بولماس.

ــــ شەيخ سەئىدى

1

تۆمۈر خەلپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىدا ئۇخشاپ قېلىشۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان

تۆمۈر خەلپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتمەيلا، شەھەرگە ھوجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا، «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجدىن قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگان پات-پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئېلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسۋال قاپىغىنى قولىغا ئالاتتى-دە، بىر چىمىم ناسنى چېكىشۋېلىپ جىم ئولتۇرىۋالاتتى. ئەگەر ئېلى پالگانمۇ « گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتىرىپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش-تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: « خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ، قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخو چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

- مېنى خەلپە قىلىپ تىكلەڭلار دىمەكچىمۇ؟ - دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

- ھاي، سەن جىم تۇر، - دىدى سەپەرقۇل ئوغلىنى

دۈشكەللەپ، ـ خەلپەم تېخى هايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ
ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ تېرەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۇتقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاك سەيتىنىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ تۆمۈردىن هال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«سىزگە خۇدا شىپاتلىق بەرسۇن، سىز قۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر ئاقىل، قەهرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەهرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن، ئۇلارغا ئۆزىدىنمۇ، ياتتىنمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇسۇسەن، سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم-هەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ،

ناھايىتى پەرىشان بولدۇق، جاڭجۇڭ جاناپلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دىيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزراق سۈلھىگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

- ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ. - دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، - مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۈشمەنلىرىمىز نىمىلەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نىمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نىمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۈشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نىمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھېلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دىدى:

- كۆرۈۋاتامسىلەر، دۈشمەنلەر بىزگە قانداق تۇزاق

قويۇۋاتىدۇ. « سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم-ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دېگىنىنى قارىمامدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۈرۈپ يەۋېتىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمىساق، ئاقىۋىتىمىز نىمە بولىدۇ؟ بىر قىسىمىڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۆرۈمچىدىن قۇمۇلغا ئۆچ يىلك چېرىك كەلگەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىگىجاڭ بىلەن نىياز يىگىجاڭنىڭ ئالتە يۈز چېرىگى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا بىزنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايىگىجاڭنىڭ تۆت يۈز چېرىگى تاشۋېلىقتا قىلچىنى بىلەپ تۈرۈپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قۇمۇلغا تەگسەك ئاخىرى نىمە بولىدۇ؟

- ئۇنداق بولسا تاقىقا سولىنىپ ياتقىدەكمىز-دە، - دىدى قارا بوسۇق نارازى بولغان قىياپەتتە.

- ئۇنداق بولۇپ كەتمەس، - دىدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن.

قاپقىنى سىلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

- دۈشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چىيەن دارىنىنىڭ چىرىگىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! - دىدى.

- ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، - دىدى تۆمۈر خەلپە، - ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، باتۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چىرىكلىرى بىز خەقتىن ئىمىش. مايىڭجاڭنىڭ چىرىگىنى ئىرىق تۇڭگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىدىغان ئىش بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ بىز تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كىيىن قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوشىشىپ قالدى.

- ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ - دىدى قارا بوسۇق.

- بىزنىڭ ئون ئىككى تىغىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۈشمەنلەر ھىچقاچان تاققا ئۈسۈشكە پىتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نىمە بولار، - دىدى تۆمۈ خەلپە،

ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاك سەيتنىڭ ياك جاكجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، قۇمۇل ئەھۋالىنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى، ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىققانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھبەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى، ئەمدى تىغ ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز كېيىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيتتى.

ياك جاكجۇڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

- مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستىمۇ؟ - دېدى.

- ئۇنىڭ خەلپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەييۇڭ توختىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، - دېدى مۇپەتتىش.

ـ ياخشى، ـ دېدى ياك جاڭجۇك، ـ ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغىدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىغىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياك جاڭجۇك گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيوننىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۆرۈمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلەتتى؛ دىنىي مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دىمۇ ئوقۇتقان ئىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربى خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇققىنىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مەلۇم

زامان ھەربى تەلىم كۆرگەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911-يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈەن داخۋا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، لەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال-بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇشپىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كېلىچەك پىلانلىرى ئۈچۈن راسا باپ كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كوماندىرى (يىڭجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن بۇيان، ئۇ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

- قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

- بىلىمەن.

- مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

ـ ئۆزۈممۇ ناماز ئوقۇپ تۇرىمەن.

ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن، مىجەز ـ خۇلقىنىچۇ؟

ـ مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

ـ ياخشى، ـ دېدى ياك جاڭجۇڭ. ئاندىن، هازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دېدى: « سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كوزىرىم بولىسىز. بۇ كوزىرنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەرچىلىكتىن خالاس قىلغان بولىسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ هۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقۇرى مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ هۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ هۇزۇرۇمغا كەلمەڭ، قالمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىهەتلىشىپ، تېزرەك يولغا چىقىشىڭ

تەرەددۇتنى قىلىڭ! تۆمۈرگە ئەۋەتىلىدىغان سوغاتلار جاڭجۇڭ يامۇلىدىن بېرىلىدۇ.»

لى شۇفۇ يول تەييارلىغىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ قۇمۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مىجەز-خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، نورۇز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ، «بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۆمۈرگە بىر پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇپ ئېلىڭ-دە، ئاندىن ئۆزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ»- دېدى.

لى شۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياڭ جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۆمۈر خەلپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى :

« خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق باغدا قەسەميات قىلىشقان لىيۇگۇەنجاڭلارغا ئوخشاش ئاغا-ئىنى بولۇشقان ئىدۇق. بۈگۈن مەن ئىنىلىق سۆيىتىم بىلەن جاناپلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى،

تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ يول بىلەن باستۇرۇش سىياستىمنى ماقۇل كۆرگەيلار، ئۇيغۇرلاردا «قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن ماقال بارلىغى پىقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم، سۆز بىلەن تۆگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دېگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ تالاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىپ تەرەپمۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. ھازىر تاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قۇتراۋاتقان بىر چاغدا، ھەربى كۈچىمىزنى زايە قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى موڭغۇلغا تۇتاش، بىر تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە قارىتىۋالمىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەسۋەسىسىگە چۈشۈپ، تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ سىڭغا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يىغىشتۇرماق بەسى مۈشكۈلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرەنلىككە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قاندۇرۇپ، بۇ قوزغىلىشنى يولۋاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەزگە سولاپ ئېلىشىمغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن.»

تۆمۈر خەلپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق

ئىدى:

«مەن سىزنىڭ ھۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ ھەمراھلىرىڭىزغا ھەرگىز گۇنا قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە، ئەلۋەتتە، دات دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا، ياكى ئۈستى-ئۈستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا سەۋرى-تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇقىڭىزغا قايىلمەن. قومۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ناھايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىۋىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت-ئىكراملار كۆرسىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار. كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم-ۋەدە. جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ. قالمىش گەپلەرنى مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىندىشىڭىز لى شۇفۇ يېڭجاڭ سىزگە ئىزھار ئەيلىگەي.»

4

كەچكۈزنىڭ سوغۇق شاماللىرى غېرىپ-مىسكىنلەرنىڭ چىرايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لى شۇفۇ ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئون چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

- قار چۈشۈپ قالغىچە، تاققا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ مەكتۇبىنى ۋاڭغا تاپشۇرايلى، ئاندىن تاققا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسمىلىكىنى قارارلاشتۇرايلى. ھە، ئىبىيتماقچى، ھىلىقى نورۇز داموللا دېگەن توپىلاڭچى زىنداندا قانداقراق يېتىپتۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

- نەدىكىنى، - دېدى ئامبال، - تاغدىكى ئوغرىلار كۆچەيگەنسىرى، ئۇ تىزىگىنى تېخىمۇ قاتتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى «نورۇز داموللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋالدى. ئوردا نەۋكەرلىرى مىلتىق-قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ، ھېچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. ھازىر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

- سىز ئارىلىشىپ باقتىڭىزمۇ؟ - سورىدى لى شۇفۇ.

- ئارىلاشتىم، - دىدى ئامبال، - ھەتتا، چېرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ، ھەيۋىمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

- نىمىشقا؟

- مۇبادا، بىردە-يېرىمىنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا-قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى يۈز-ئابرويلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نورۇز داموللىنىڭ يۈزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خۇيزۇلارمۇ بار ئىكەن، شامەخسۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان

ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

- نورۇز داموللىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى بەك چوڭ ئىكەن-دە!

- شۇنداق، ئۇنىڭ ئۇستىگە، نورۇز داموللىغا ئۇۋال بولغىنى راست.

- قاندىغىسىغا؟ - دەپ قىزىقىپ سورىدى لى شۇفۇ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ كىتاۋىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارىكۆز ئايلا پاجىئەسىنى، نورۇز داموللىنىڭ بۇ ئەلەمگە چىدىماي « شاهزاده» نەزەر ئۇستىدىن شامەخسۇتقا ئەرز بەرگەنلىگىنى، هاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نورۇز داموللىنى شامەخسۇتقا چىقىپ، زىندانغا سالدۇرغانلىغىنى، بۇ ۋەقەنىڭ پۇقرالار ئىچىدە خېلىدىن بۇيان غەليان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىگىنى ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۇستۈنلۈك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» دېدى.

- خۇداغا شۈكرى، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم

ئۈتۈقلۇق بولغىدەك. ـ دىدى لى شۇفۇ خوشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋېنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لى شۇفۇغا ئەجەپلىنىپ قارىدى. لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ مېنىڭ مەقسىدىم، يولۋاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ، قەپەزگە سولاپ ئېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دىگەندەك، بۇ ئىشنى نىمىدىن باشلاشنى بىلەلمەي تۇراتتىم. نورۇز داموللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈگىدىن تۈگەيدۇ دىمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىمەن. يەنى ئاۋال نورۇز داموللىنى زىنداندىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلۋىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نورۇز داموللىنى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نورۇز داموللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىرىنىڭ بىرتال مويىمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۈرىسىچە، بىر تەرەپتىن، شەھەر يېزىلار تىنجىپ، بۇ يەردىكى

پۈتلىكاشال تۇگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۋاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دېگەن شۇ ئەمەسمۇ! ھا... ھا... ھا...

لى شۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، « ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىلە-مىكىر كىتاۋىنى مەندىن جىقراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرستىپ، ياك جاڭجۇڭنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، «بەللى لى دارېن، ئەقىل-دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۆلكىسىگە قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا، شامەخسۇت نامىدىن ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا لى شۇفۇدىن ھاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلىغا كېلىشتى. لى شۇفۇ بىرمۇنچە رەھمەت-ھەشقالىلىدىن كېيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

اشىر تەيجى بايا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتقان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، «چىڭگاك غوجام دارېن جاناپلىرىنى بىر-ئىككى كۈن ھاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بېسىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا

چىللايمەن دىگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەلدۇق» دىدى.

لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

- مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنجىتقىلى كەلدىم. ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھېچنىمە قىلمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بېشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا قوۋۇقتىن ئۆتۈشى بىلەن ئادەم دېڭىزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى-توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتى. قورالىق نەۋكەرلەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدىكى نەۋكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ، جىم تۇرۇشاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇ بىرى « يول بېرىڭلار» دەپ ۋاقىردى. پوچتا توپنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرلىدى. مەيداننىڭ

ئوتتۇرسىغا كەلگەندە، لى شۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ، ئورنىدىن تۇردى-دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قېرىنداشلىرىم!» دەپ خىتاپ قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ-گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. « مەن، - دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لى شۇفۇ، - ئۈرۈمچىدىن ياڭ جاڭجۈك جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۈك جاناپلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام دېدى. مەن ئاخشام ئامبال جاناپلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نورۇز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ. خاتىرجەم بولۇڭلار، نورۇز داموللامنى جەزمەن بوشىتىمىز. ئىنشائاللاھ!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۇمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شىۋىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

- ياتەقسىر، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۇدەك بىلىدىكەنغۇ!

- ئۆزىمۇ ئەجەپ كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

- سەللىسىنى قارىمامدىغان، نېمە دېگەن ياراشقان.

- ساقال-بۇرۇتىچۇ، نېمە دېگەن كېلىشەڭگۈ.

شۇ ئارىدا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىقى بىلەن لى

شۇفۇنى كۆرستىپ، «لى دارىن، لى دارىن» دېدى.

- ھە ... لى دارىن، لى دارىن، - دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى، - ئۆزلە ئوبدان ۋاقتتا كەپتىلا. بىزنىڭ گېپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نورۇز داموللامغا بەك ئۇۋال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا، بىز بۇيەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

- كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! - دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

- خاتىرجەم بولۇشسىلا، داموللام جەزمەن بوشاپ چىقىدۇ، - دېدى لى شۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرەندى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى ...

دىگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋازا ئالدىدا نورۇز داموللا پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گۇندىپاي قولتۇغىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى...

- مۇنداق خورلۇقنى ھېچقاچان كۆرمىگەن ئىدىم. تۆمۈر دىگەن ئوغرى جىنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىۋىنى راسا بېرىپ قوياتتىم! - دېدى شامەخسۇت خورسىنغان ھالدا.

- شۇنداق، - دېدى لى شۇفۇ، - قولنى كەسمىگىچە قان چىقمايدۇ دېگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش ئۈچۈن، بەزىدە ئاچچىقنى ئىچىمىزگە يۇتۇپ تۇرمىساق بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لى شۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار-تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۇڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لى شۇفۇنىڭ بارلىق ھەركەتلىرىنى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى، شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لى شۇفۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكارلاپ يۈرگەن خوجىزۇ مۆتىۋەرى كۇيباۋ، فىك ھاجى، ئۇۋەيس ئەئلەم، زىكيا ھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخبەتباي قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىگىنى باشلاپ تاققا ماڭدى. سوغاتلار بېسىلغان ئون ئىككى ھارۋىمۇ، ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىر پىيادە توپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لى شۇفۇنىڭ سېھىر-ئەپسۇنى شۇ كۈنىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىدى، يەنى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن لى دارىن نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دىگەن گەپلەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلارغا پۇر كەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ، خوشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىلەر لى شۇفۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىقىدىغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان ھامان ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى ۋە ئاخىر ئەلچىلەرنى قائىدە-يوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالدى. ناماز پىشىندىن باشلاپ كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن داستىخان يىغىلمىدى. ئۇ كۈنى ھال-ئەھۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپمۇ بولۇنمىدى. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ بويىنىغا ئېسىقلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

- ھەر قاچان نامازنى تايامۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، - دىدى.

- شۇنداق، - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- هە راست، ئۆزلەگە قەست قىلغان ھىلىقى قارىيۈز ھازىر نەدە؟ - دەپ سورىدى لى شۈفۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل-يۇرت ئىچىدە تۇرالماي، كۆزدىن يوقالغانلىقىنى، ئاڭلىغان گەپلەرگە قارىغاندا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يانغاندا، لى شۈفۇ بىرىنچى بولۇپ، «تۇپراق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» - دىدى.

توپ-توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانلىقىغا قاراپ ماڭدى. لى شۈفۇ قارا تاۋاردىن تاشلانغان نېپىز كۆپە جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ ئولتۇرۇپ « تابارەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۈگىگىچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ « ئەجەپ تولغان قارى ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لى شۈفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

- ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ - دەپ سوراپ

قالدى.

- شۈنداق، - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ - دىدى لى شۇفۇ.

- ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، - دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

- ئەستاغپۇرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمىزغا قىيامەت كۈنى ئەك ئالى مەرتىۋە بېرەر، - دىدى لى شۇفۇ دۇئاغا قول كۆتىرىپ. ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتىرىشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوغا تەقدىم قىلىش باشلاندى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ-توپ گەزلىملەر، مووۇت ۋە چىبەرقۇت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەيسە، كالاچ، قەن-شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۈن-گۈرۈچتىن ئىبارەت بۇ سوغاتلار ھەممىنى دېگىدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتىرىپ

كىردى. لى شۇفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئېلى پالگانم، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە سەپەر قۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۇستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۈچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

ـ ئاز بولسىمۇ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ھەر قايسىڭلىرىغا ئەۋەتكەن سوغىسى، كۆپكە تالىق قىلۇرلار، ـ دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن، ـ تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئۇن-گۈرۈچتىن باشقىسىمۇ، جاڭجۇڭنىڭ سوغىتى، ـ دەپ قوشۇپ قويدى.

ـ ئۇن-گۈرۈچچۇ؟ ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـ بۇ، ئەل-يۇرتنىڭ كۆڭلى، ـ دېدى ھەسەن بالا ھاجى.

ـ ئۇنداق بولسا، ئۇن-گۈرۈچنى ئالايلى، قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـ ئۇنداق قىلسا بولمايدۇ، ـ دېدى فىڭ ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، ـ سۇلايمان پادىشامۇ، سوغات ئالىدۇ ئەمەسمۇ؟ سوغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

ـ دەرۋەقە، ـ دەپ گەپكە ئارلاشتى ئۇۋەيس ئەئلەم ـ دوست-ئاشنىلارنىڭ سوغا-سالاملىرىنى قۇبۇل ئەيلىمەكلىك سۈننەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق پەزىلەتلەرنىڭ جۈملىسىگە

كىرىدۇ. ياك جاڭجۇك جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارلىق بولۇپ قالمىغاي.

- ئەئىلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، - دېدى لى شۇفۇ. - ئۆزلە بۇ سوغاتلارنى ئالمىسىلا، مەن جاڭجۇك جاناپلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتىرىپ بارىمەن؟

شۇندىن كېيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، « ئەمسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دېدى ۋە ھېلىقى يامبۇلارنى باشقا سوغاتلار بىلەن قوشۇپ، «غەزنە» گە ئەپكىرىپ قويۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇردى. خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوغاتلىرىنى ئېلىشقا مايىل بولغانلىغىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

- بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

- تاراتىلىق خوجىنىياز پالگان، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ھە، ھېلىقى چيەن دارىنىنىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟ ئېتىنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر يەنە بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ

كەچكۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتىھە ئوقۇشتى. ياش-قېرى دېگىدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقىنى ماختاشتى. بىراق خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت-ھۇيت دېگىچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغاق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن. ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇفۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرىمى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەممۇ پۇقراچە كىيىنگەن ئىدى.

6

لى شۇفۇ ئايرىم ئۆيگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، تاھارەت ئېلىپ ئولتۇردى-دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەپكەلگەن يەنە بىر سوغىتىم بار» دەپ قوينىدىن يېشىل تاۋارغا يۆگەلگەن بىر

نەرسنى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كېلىدىغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەككۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باشلىدى. بۇ شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەر بىر بەتنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدىكى، ھەر قانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

- بۇ قۇرئان كېرىمنى جاڭجۇڭ جاناپلىرى بۇلتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ، ئۆزلەگە سوغا قىلدى، - دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۇڭ جاناپلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دېدى. «مىنپەر» دېگىنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىسىم-فامىلە ۋە مەنسەپ ناملىرى بېسىلغان ئاتكىرتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا «بۇ قۇرئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. «بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويدى لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ

بار» دەپ چوڭ سىرىق لىپاپىنى ئۇزاتتى، لىپاپىغا « ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دىگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ...

- ياڭ جاڭجۇڭ، مىنى ئۇرۇمچىگە ئەپچىقىپ نىمە قىلىدىكەن؟ - دىدى.

- چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۇستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىگى بار، دىسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، - دىدى لى شۇفۇ مۇلايىملىق بىلەن.

- ياق، مەن ئەل-يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ پادىشالىغىدىن كەنئاننىڭ گادالىغى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياڭ جاڭجۇڭ مىنىڭ نىمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىغىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارغىدەكمەن!

- مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى

يەتكۈزدۈم، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ. ـ دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلۈپ، ـ ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ـ دېدى.

ـ قايسىسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ھازىرقى دازۇڭتۇڭى يۈەن شىكەينىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۇڭ جۇڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايۇنلاردىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆزگەرتىش دۆلەت سىياسىتىگە خىلاپ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭمۇ قول تىقىپ قويىدىغانلىقىنى ياكى جاڭجۇڭ «خەلقپەرۋەر» بولغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىقى، ئەگەر تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەركىۋىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىقىنى،

شامەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ-ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىكىنى ئۈزۈندىن-ئۈزۈن چۈشەندۈردى.

- بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن تۈگىتىمەن دېگەن ئادەم نېمىشقا ھاپىز يىگىجاڭ، نىياز يىگىجاڭ ۋە ما يىگىجاڭلارنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن قومۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- تۆگە قانچە، يىغىرى شۇنچە دەپ، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار. ئۈرۈمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جانابلىرىنى دارۇغىتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭغا يۇمشاق قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دارۇغىتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ « چېرىك»، « يارلىق» دېگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى، ئاندىن مۇنداق دېدى:

- خەلپەم، بىز دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ، بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايمەن. مەن ئۈرۈمچىدىكى ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى

ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇك توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نىمە جىن بارلىغىنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم. مەقسىدىم، ئۆزلەرگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۇچقاشمىسۇن دىۋىدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ، ياق دىسىلمۇ ئىختىيارلىرى، ئوبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويدى. لى شۇفۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۈنۈمگە تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە قوپۇپ، ئەستايىدىل ھالدا تاھارەت ئالاتتى-دە، ناماز بامداتقىچە شام يورۇغىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاق نامازنىڭ ھەممىسىدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۈچۈن» دەپ ئون پارچە

كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىتنىڭ جەينىمازلىرىنى يېڭىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمنى بىر قېتىم ناماز شامىغا كىچىككىنى ئۈچۈن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۈندۈزلىرى چوڭ-كىچىك دىمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھال-مۇڭ قىلىشىپ دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاقىدىن كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە دىگىدەك بىر قېتىم كېلەتتى تۆمۈر خەلپىنىڭ باللىرىغا قەن-ناۋات بېرىپ ئۆلارنى ئەركىلىتەتتى.

بىر كۈنى لى شۇفۇ باستىنى قۇچىقىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چىچى بىر تال ئىكەنغۇ» دىدى. دەرۋەقە زورىخان ئايلا بۇ كۈنلەردە باستىنىڭ بوي تارتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، « يامان كۆزلەر» دىن ئاسراش ئۈچۈن، ئۈنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغان ئىدى. باست لى شۇفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان « قىز» دىگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىغىدىن بېلىقتەك سۇغۇرۇلۇپ چىقتى- دەپ،

تالاغا قاچتى. لى شۇفۇ كۆلگەن پېتى قاراپ قالدى. زورىخان ئايلانىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايلامنى يەڭگەم دىسەم بولغىدەك، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جان دوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچمىسىمۇ بولار» دەپ كۈلدى. تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ قويدى.

ھەپتە ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۇفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۇفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاقىتلىق تۇزۇمىنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، ياراشساق يارىشايلى دىگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

7

1913- يىلى كىرىپ، يەر-زېمىن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چىللە كۈنلىرىدە، زېمىستان سوغاقىنىڭ چاياندەك چېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۇفۇ بۆرە-تۈلكە جۇۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ، يەنە تاققا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسسىتىلغان ئۆيدە، ئوبدان شورپىلىنىپ، هاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياك جاڭجۇڭ نامىدىن تۆمۈر خەلپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەلپىگە ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر-مۇسۇلمان 3- ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كوماندىرلىق مەنسىۋى ۋە ئىككى يۈزدىن-بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش هوقۇقى بېرىلگەنلىگى جاكارلانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىگى ئەسكەرتىلگەن. لى شۇفۇ تېلېگراممىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلپىنى مۇبارەكلىدى.

- گۈرۈچتىن خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۇڭ جاناپلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختاتقىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، - دىدى تۆمۈر خەلپە مورىغا بىر تال ئوتۇن تاشلاپ.

- بوپتۇ، ئۆزلە نىمە دىسلە شۇ، - دىدى لى شۇفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەر بىر ماددا ئۈستىدە تالاش-تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىڭفۇنىڭ ئۆلۈمى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ:

ئىككىنچى، « تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دىخانلارنىڭ شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ-سەيسىلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىداره قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇمساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال-ياراقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ، شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كېلىشىم ئۇيغۇر-خەنزۇ تىللىرىدا ئۈچ نۇسخا پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۈك يامۇلىدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كېلىشىمگە شامەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈك نامىدىن، بەي ۋىنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويىماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە « ئاۋال شامەخسۇت ۋاڭ قول قويسۇن، زىندانىدىكىلەرنى بوشاتسۇن،

ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى. لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى كېلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىمى بىلەن ئامانقۇلدىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كېلىشىم قەغەزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شامەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىقىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپ بەگ دىگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيىتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە كېلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن، لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا-مۆھۈرلىرىنى بېسىشتى. نۆۋەت ئۆۋەيس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش

مۆھۆرنى تەتۈر بېسىپ قويغىلى تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى ئىچىدە بىر قەدەر دۇرۇس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۈسۈپ بەگنىڭ تەيجى بولغانلىقى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ، پىكرى-خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قىزبىبەگ غوجا تەيجى بولۇشى لازىم ئىدى. ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھېچقانداق تۈغ يۇقمايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شامەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چىيەن دارىن ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھىلىقى بۇتخانىدا ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چىيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇتقا ئوق چىقىرىپ، ئىتتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبىبەگ غوجا شامەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا، ئۇنى يالغۇز تاشلاپ، قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇنىڭدىن بۇيان، شامەخسۇت بۇ ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك، دىمەك، ھاشىر تەيجى بىلەن بىللە قىزبىبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ

ئالامىتى ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى، بولۇپمۇ، نورۇز داموللىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نورۇز داموللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايالىنىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قول تىقىپ، ھاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە ئۈۋەيس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبىئىي. ئۇ چاغدا، ئەئلەملىك تۇگۇل، ئۇنىڭ جېنىمۇ خەتەردە قالىدۇ. ئۈۋەيس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى ھالاكەت گىرداۋىدا ھىس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانچىغى قوزغىلىپ تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۈگۈن قالغان ئىدى. بىرى، قورال-ياراقنى قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىنچىسى، تۆمۈر خەلپىنى ئۇرۇمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۈندىتىش. ئۇ ئىككىنچى تۈگۈن يېشىلسە، بىرىنچى

تۈگۈن ئۆزلۈگىدىن يېشىلىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخشىمى تۆمۈر خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىشىشقا پۇرسەت تېپىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۆزۈندىن-ئۆزۈن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دېدى:

- ئىككى قوشقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دىگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسلا. قۇمۇلدا تۇردىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھىچقاچان ئوبدان ئۆتمەيلا. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن، ئۆزلەنى پاتقۇزمايدۇ. ئۆچ ئېلىشتىنمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يىغا ياندىن، بالا قىرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇققا ئوخشاش ئادەملەر ئۆزلەرنى تىنچ قويامدۇ؟ ئۇ كۈنى «ئون ئىككى تاغنى ئۆزەڭلار سورىساڭلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە سېلىپ باقسام، «تۆمۈر ئاكام بىلەن مەنچۇ؟» دەيدۇ قارىسىلا! مۇنداق نىملەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۈرگىچە، ئۈرۈمچىگە بېرىپ، بەش يۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۈر دارىن بولۇپ يۈرمەملا. نىياز يىگجاڭ - نىدارىن، ھاپىز يىگجاڭ - ئادارىن بولۇپ يۈرمەمدۇ؟ ئۆزلە دىگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ ئۆسىدۇ.

- مېنىڭ مەقسىدىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئۇن ئىككى تاقىقا باش بولۇۋېلىشمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپنىمۇ قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

- ھەببەللى، ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دىسلە، ئوتتۇرا قولدەك ئەرلەردىن بىر نەچچە يۈزىنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ، ئۆرۈمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولمامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياك جاڭجۈڭنىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقالايدىلا. ھەر قانداق گەپ بولسا، ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل-يۇرتمۇ ئۆرۈمچىدە بىزنىڭ ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى-قارنىنى توق تۇتالايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىغىم ئۈچۈن، قوسىغىمدىكى گەپنى بىرەرمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۈر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ، ئۆز ئادىتى بويىچە، سول ئېڭىكىنى تاتلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

- ھەي، بۇ ياك جاڭجۈڭنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق

قىلغۇلۇق؟ـ دېدى.

لى شۇفۇ ياك جاڭجۇڭنىڭ « سىز ئاخىرقى كۈزىرىم بولىسىز» دېگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ بىلىگىدىن تۇتقان پېتى:

ـ ماڭا ئىشىنەمدىلا ـ يوقمۇ؟ ـ دېدى.

ـ ئۆزلەگە ئىشىنىمەن.

ـ ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزبىرايى خۇدا، ياك جاڭجۇڭغىمۇ ئىشەنسىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!

تۆمۈر خەلپە «قۇرئان» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:

ـ راستىمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! ـ دېدى.

ـ ئەزبىرايى، تەرتىم بىلەن پاك ئولتۇرۇپتىمەن، ھازىرلا تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دېسىلە، قۇرئاننى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!

ـ ئەمسە، تاك ئاتسۇن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە رازىلىق بىرىپ.

ئەتىسى ناماز بامدات ئوقۇلۇپ بولغاندا، بىرىنچى سەپتە ئولتۇرغان لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مېھراپىنىڭ

يېنىدىكى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا ئالدى ۋە پېشانىگە تەككۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق خىتاب قىلدى:

- جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىدى مۇبارەكتە ھەر قايسىلىرىغا ناھايىتى يۇجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىمەن. مەن ئاللا تائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ بىزگە ئەبەرگەن ھەق رەسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەستىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاب بەرگۈچى بەندىلىگىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ تۆمۈر خەلپەمنى ئۇرۇمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممىسى ئەل-يۇرتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن. بۇ گېپىم يالغان بولسا، مانا قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كېرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرنىغى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!

فىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۇفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئالدى ۋە:

- مەن قېرى ئادەم، ئىككى كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان

تۇتۇپ بېرەي، - دەپ قولدىكى قۇرئاننى پىشانىسىگە تەككۈزدى.

- مەن قۇمۇل مەھكىمەئى شەرئىيەنىڭ ئەئلىمى بولغانلىقىم بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت. شاھىتلىقىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، - دىدى ئۇۋەيس ئەئلەم، فىلىڭ ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ«ھەق، ھەق» دېيىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە بېرىشقا رازى بولدى. ئەلچىلەر خوشال-خورام قايتتى. لى شۇفۇ يەنە قىيقالدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ، خۇددى سالجىدەك يېپىشىۋالدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ھەمرالىرى ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا قوشۇلماي، ئۇنى گەپ-سۆز بىلەن توسۇشقا ھەركەت قىلاتتى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇلىغىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۇفۇغا تېلېگىراما ئېلىپ چىقتى.

بۇ، ياك جاڭجۇڭدىن كەلگەن تېلىگراما بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ، « دوستلۇق لەۋزىمنى يەردە قويمىغانلىقىغا كۆپ تەشەككۇر» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ خاتىرجەم بولۇپ، لى شۇفۇ بىلەن گاھ ئۇۋغا چىقىپ، گاھ مېھماندارچىلىق ئويناپ، چىللىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچنىمە دېمەي جىم يۈرەتتى.

- تۆمۈر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولمامدۇ؟- دېدى ھۆسنارخان ئىچى پۇشۇپ.

- مەن نىمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىن بولغۇسى كەپقاپتۇ، - دېدى قارا بوسۇق، سوغاق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي-كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات-پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە بېشىنى قويۇپ، « ئۈرۈمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نىمە دېيىشىنى بىلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ، «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ جىم قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىل قىش تېز چىقىپ كەتتى.

شەمسىيە ھىساۋى بىلەن مارت ئېيى كىرە-كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. توپپاق ئۆزغوجا ئەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋىخان موماي: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۆتۈندى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىقىدىغان كۈنى بالىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ بالىلارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دېدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرىسا، ئۆزۈڭغا قالماي، ھەممىڭلارنى ئۆرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دېدىيۇ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئېلى پالگان باشلىق بىر نەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۆرۈككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتۈرۈپ، «يولۇڭلار ئاق يول بولسۇن، كۆرۈشكۈچە ئامان بولۇڭلار!»

دەپ دۇئا قىلدى.

سوزۇلۇپ ياتقان ئاقچۇق سىيىدا چاك-توزان بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۆرۈك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىر مۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، پېتىپ كېتىۋاتقان باهار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەهىرىنىڭ يەتتە-سەككىز چاقىرىم شەرقىي-شىمالىدىكى سايدا قويۇق چاك-توزان نامايەن بولدى. سەپنىڭ ئالدىدا تۆمۈر خەلپە بىلەن لى شۈفۇ يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۇلارنى داقا-دۇمباق، ناغرا-كانايلار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ هەربىي-مۈلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت چوڭلىرىنىڭ هەممىسى شۇ يەردە ئىدى. پەقەت شامەخسۇت ۋاڭ كۆرۈنمەيتتى. يۈسۈپ تەيجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئۈچ كۈن مېهمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا-دۇمباق ۋە ناغرا-كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۈفۇ «ئۈرۈمچىگە بارغاندا،

لازىم بولىدۇ» دەپ ئامبال يامۇلىنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇڭچىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلپىنىڭ شەخسى كاتىۋى ۋە تەرجىمانى بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە سەپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات ـ پاتلا قاراپ قوياتتى.

ئۇنىڭ يۈرىكى ئېغىۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ بۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئارىدا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

ـ كىم قازا قىپتۇ؟ ـ دىدى شا مەخسۇت ۋاڭ، يۈسۈپ تەيجىگە قاراپ.

ـ ئۇۋەيس ئەئلەم.

ـ ئەمدى كىمنى ئەئلەم ئاخۇنلۇققا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟ ـ دەپ سورىدى شا مەخسۇت.

ـ نورۇز داموللىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، ـ دېدى يۈسۈپ تەيجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

ـ ئەقلىڭىز دۆمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، ـ دېدى شامەخسۇت، يۈسۈپ تەيجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باپ

پاجىئەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر... تەقدىردىن نالە قىلىشىدۇ، تەقدىردە نىمە گۇنا؟ ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.

ــــ ماكسىم گوركى

1

- مېنىڭ قازاق كېلىنچىگىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ-قىزمۇ؟

- ئوغۇل.

- خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋشخان ئايلاراپام-زە، «مەككىدە بىر جاي بار يالپاققىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپپاققىنا» دەپ يۈرۈپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نىمە

قويدۇڭلار؟

- ئارمانبەگ.

- ئارمانبەگ؟

- ھەئە، ئارمانبەگ.

- بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟

- دادام.

- نىمىشقا مۇنداق ئات قويدۇ؟

- ئارمانلىق كۆنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دىدى.

تۆمۈر خەلپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۇپىسىدىكى يۇمۇلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قىلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازۇ-نېمەتلەرگە ئانچە-مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچە-گىلەملەرگە، ماشرەك سوكنو كېتىل (ئوفىتسېرلار كىيىدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەل تاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھېلىقى ئېسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۇپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن

كۆپرەك جەلب قىلاتتى. ئۇلار پاراخىلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۇچار دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقىلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆينەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۇشۇپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشمۇ قىزىق بولغان ئىدى: تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۈك ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن-مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» دىدى. «جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا-چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە. بۇ جاۋاب جاڭجۈڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇندىن باشلاپ، قاتارى

مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، ياك جاڭجۇك بايلارغا قاراپ، «تىپى دارىننى ئۆيلەپ قويىماسىلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئويۇندىن، چىڭغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆينى جابدۇشتى-دە، ئۇنى ھاپىز يىڭجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا نىكاھلاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۆلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دىگۈدەك ئويۇن-تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۈگۈن توي-تاماشا، ئەتىلىككە چاي-زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دىگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، خۇددى خېمىردەك بوشىشىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارىن» ، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى سېھىرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلاتماقتا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتۈۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمرىيى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمراھلىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېڭى

تۇتقان ئۆيگە كەلگەن ئىدى.

يۇقۇردا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەر قۇلىنىڭ نەۋرە بالىغا «ئارمانبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

ـ قالغان قېرىنداشلىرىمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ ئەمىسچۇ ـ دىدى ئامانقۇل مەيۈس قىياپەتتە، ـ سەن يولغا چىقىپ ئەتىسىلا خوجىنىياز پالگان «ئەمدى بولمىدى، مەن بۇ ئىشلارغا ئارلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاققا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىست، ۋاي ئىست، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جان ئۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ـ ھە، گېپىڭنىڭ ئايغىنىمۇ ئېيتامسەن؟ ـ دىدى تۆمۈر خەلپە.

ـ ئېيتاي تۆمۈر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل ـ يۇرتنىڭ نىمە

دەۋاتقانلىغىنى بىلەمسەن؟

ـ مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتساڭ بىلمەمدىمەن.

ـ سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۈر خەلپە ئەر قوپۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشىنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشىنى.

تۆمۈر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۈرۈمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىدا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۈرۈمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۈنلۈگى سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۈندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ-پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق ياپقانسەن؟

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. بىردەمدىن كېيىن:
- يەنچۇ؟- دىدى تۆمۈر خەلپە.
- ھىلىقى لى دارىن دىگەن تۈلكە سەن كېتىپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا، يەنە تاقتا چىقىپ، ھەممە ئىشقا چات كىرىشۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئۇن ئىككى تاغقا باش قىلىمىز دەپ دولىسىغا قېقىپ قويسا، خۇدىنى بىلمەي ھەممىسىگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى گېپىنى بىر قىلىپ، ھېلىقى توختى دىگەن قارىيۈزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاققىچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولماسمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئېلى پالگان ئاكام « نىمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر

بىرلەپ-ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. دادامىۇ نېرىنىكىرىغا كېتىپ، ئۆز ئۇقتىمىزنى قىلساقمىكىن دېيۈدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغىچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى بىز بۆرە تەگكەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.

- ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نىمە قىلدى؟

- نىمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاھان تىنجىدى. ئەمدى بۇ كۆسەينىڭ سىلەرگە نىمە لازىمى بار؟ كەتمەن-گۈرجەكلارنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولمىسا، پاداڭلارنى باقامسىلەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر-بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاك بېرىۋاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقىلىنى سىقىمداپ، ئۇياقتىن-بۇياققا ئىتتىك-ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھۇش ھالەتتە قەپەزگە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھوشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارا-بارا قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى-دە:

ـ تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دىگەن گەپ بار، بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! ـ دىدى.

ـ تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زە، ئەل-يۇرتنى قويۇپ، ئۆرۈمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، ـ دىدى ئامانقۇل.

2

يۇرىگىمنى ئېچىشتۇاتقان خاتالىرىمنى
يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلىدۇ.
ــــ تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېيىنكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۈزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۈگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇر بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلىغىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۈرىكى چىملداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «لى شۇفۇنىڭ

ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىممۇ نىمە؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى بىر يىلى گامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۇڭچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «سىز ئۆرۈمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتاپلىرىمىزدا < يولۋاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش> دىگەن بىر گەپ بار. ياڭ جاڭجۇڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلابقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەينى قوللاپ، سۈن جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرۇۋاتامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جوڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاپ بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىرىكشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۆرۈمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ «ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىغىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇۋشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا-دېڭىزلاردىلا ئەركىن

ئۆزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دېگەن ئىدى.
تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پىسەنت قىلمىغان ئىدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى.
شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە-مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخانىنىڭ دۇتتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش-كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خوشياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا گەزەرمىسگە بېرىپ، ياك جاڭجۇك ئەۋەتكەن ھەربى تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۈەنلەر) نىڭ يىگىتلەرگە ھەربى مەشق ئۆگۈتۈشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، ياكى ئۇلانباي تەرەپكە ئۆردەك ئوۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخشاش ياك جاڭجۇڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە چىققاندىن كېيىن، يىڭجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن مۇيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھال-مۇڭ قىلىشاتتى، گايى كۈنلىرى گەزەرمىدە قونۇپ قالاتتى.
بىر ئاخشىمى قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، « مەندىن زېرىككەن بولسىلا،

خېتىمنى بەرسلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، دەرھال رەسمىيەتنى ئادا قىلدى-دە، بىر قۇر يوتقان-كۆرپىسىنى ئامانقۇلغا كۆتەرتىپ گەزەرمىگە كۆچۈپ كەتتى.

هازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقان ئىدى. ياڭ جاڭجۈڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون كوماندىرىنىڭ مائاشىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ، دەرىجىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە مائاش تارقاتتى.

بىراق يىگىتلەرنىڭ قورسىغى توق، بويى پۈتۈن بولغان بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە نېمە ئۈچۈن چىققانلىقىنى، نېمە ئۈچۈن بىكار مائاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرگىنىنى، ھەربىي مەشىقنىمۇ نېمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۆي-يۇرت ۋە

قوۋم-قېرىنداشلارنى سېغىنىش دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇغىنى تۆت ئوشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىللىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولىۋالدى. بولۇپمۇ ئامانقۇللاردىن يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۆزۈكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا، بىر نىمە دەيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غىجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى-دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنىساخانىنىڭ خېتىنى بىرىۋېتىپ، گەزەرمىگە كۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمىمۇ يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوچۇق-ئايدىڭ مەيداندا، تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارىياغاچنىڭ ئارقىسىغا ئۆتىۋالدى. قاسىم قىزىق ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقۇرى بارغۇم تولا،
باراي دىسەم كارىم تولا،
شۇ غېرىپلىق شەرىدە
جېنىم قەپەسكە مۇپتىلا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاقىقاننى ئېيتايمۇ.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىپ بولغاننى ئېيتايمۇ.

پەردە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈگۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.

چالا مەس بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزىقنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

- قويىچۇ ئاداش، بۇ ناخشاڭنى، مېنى يىغا تۇتىۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتەرگىدەك باشقا ناخشاڭ يوقمۇ؟

- نەدىكى كۆڭۈلنى كۆتۈرىدۇ؟ مەن كۆڭلۈمنى قۇمۇلدا قويۇپ كەلگەن، - دىدى قاسىم قىزىق.

- هەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دىگىنىڭ نىمىسى؟

- خەلپەمنى دىمسەم، ئۆزۈمنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، - دىدى قاسىم قىزىق. ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، « راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۈلدى.

- راست، - دىدى تۆمۈر خەلپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، سىلەرنى مۇشۇ كۈنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.

هەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانچىللىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گوياكى بولۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان

ئۈمىت يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

3

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى شايىنىمۇ تېشەلمەيدۇ.

ـ جۇگېلىياك

ئەمدى تۆمۈر خەلپە، بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋال قەپەزدىن چىقىپ، پۇت-قولىنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىڭمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەزدىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ ـــ ئۇرغانغا چېقىلىدىغان، تەپكەنگە سۇنىدىغان ياغاچ قەپەز ئەمەس، بۇ ـــ تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەزدىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھېلىقى ئادەم بىلەن بىر گەپلىشىپ كۆرەي، بىرەر ياخشى مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىملا گامازا تۇنگانىنى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇنگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن

كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى.

- خەير، - دېدى تۆمۈر خەلپە، - بىر ئۆرۈمچىدىن كېتىشنىڭ يولىنى تاپقىچە، يۇرتقا بىرەر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دېگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەبداشلىرىدىن مەمەت قۇلى دېگەن كىشىنىڭ قومۇلدا قېرى ئانىسى بارلىقىنى، يېقىندىن بۇيان، ھەر كۈنى دېگىدەك ئانىسىنى چۈشەپ قېلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغىلاق بىر كىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، «ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتىسىلا، تۇزۇپ كەتمەي، سەۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دېدى. ئىككى كۈندىن كېيىن مەمەت قۇلى بىرمۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قولى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دىژورنىسى ئىدى. ئۇ، چىراق ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۆكچىنىڭ ياتىغىدا چىراق يېنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنجىقلىقىغا قارىماي، پەنجىرە ھەم يېپىپ قويۇلغان ئىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇغىدىن قاراپ، سايىت تۆكچىنىڭ كىرسىن لامپا يورۇقىدا، يۈك قەلەم بىلەن بىرنىمە يېزىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

- سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ - دېدى ئەنسارى.

- مانا ئۇكام، مانا ھازىر ياتىمەن، - دېدى سايىت تۆكچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىندىيۇ، ئەمما، « ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسى ھەيدەر ئەپەندى تۇرپان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىت ئالدىدىن تاپتى ۋە تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن

كېيىن، «بۈگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دېگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا، دەرھال ماقۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددى سەرەمجانلانغان پاكىزە ئۆيىدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھېلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىگى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دىدى:

- تۇرپان خەلقىمۇ، مۆيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن. پۇل-مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزگىمۇ قىلدى، بىزگىمۇ قىلدى، دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دىگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ «دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساخ بىلەن دوستلىشالمايسەن» دىگەن ماقالى بار. ياك جاڭجۈڭ بىلەن

قانداق دوستلىشىش مۇمكىن؟

ئاندىن، ئورۇس يازغۇچىسى ئا. ئى. كىرىلوفنىڭ «بۆرە بىلەن قوزىچاق» دىگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دىدى.

تۆمۈر خەلپە بىردەم خىيالغا چۆمگەندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

- بىزدە يېتىپ قالغىچە، ئېتىپ قال دىگەن ماقال بار. بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگىچە، يەنە تىپىرلاپ باقمەن. ئۇمىتسىز شەيتان دەپتىكەن. قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قېلىشۋاتقاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خۇسەيىن چانىشىق دىگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئورۇپ كېلىش ئۆچۈن ھەر كۈنى ئۇلانبايىغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ مىلتىقلارنى ئاز-ئازدىن ئۇلانبايىغا مەخپى ئەپچىقىپ، ئەپلىك

يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۈر خەلپە شەھەردىن چىقىپ ئالساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىشىلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇ ئاردا تاشقى مۇڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى قورالىق توقۇنۇش كۆچىيىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چىقىشىلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۈڭغا ئۆزىنىڭ ئاشۇ توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، « مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىلتىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۈڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپى مەلۇماتلار ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ مەقسىدىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قورالىق توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قۇمۇلدىكى ئىسىل شەمشەرنى پاشا ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتكەندەك ئىش بولىدۇ، يېنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمىدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، ھەركۈنى دېگۈدەك « ھەربى كېڭەش» ئۆتكۈزۈش بانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ « ھەربى كېڭەش» دېگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيتىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش

مەسلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش مەزمۇنىدىكى ئايغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياك جاگجۇڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر خەلقى تۇلۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىنتەي) رىياسەتچىلىك قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربى باشلىقلار بىلەن بىرقاتاردا كۆندە دىگىدەك شۇ تۇلۇم چاشقاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

زامىزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇنگان بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەلگەنلىگى بىلىنىپ تۇرغان بىر جوپ ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. ئەگەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۇلۋىرىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلمىگەن بولسا، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر شۇنچىلىك ئۆزگىتىپ كەتكەن ئىدىكى، ئۇنىڭ يۇمۇلاق يۈزلىرى ياداشغۇراپ قارىداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا، ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغان ئىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىرىدىن-بىرى يامان ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ ئەلىمىگە

چىدىماي، سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا، شامەخسۇتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن-قىستاقتا چىدىماي، ئۆزى بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ، خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە «قورماللىق» مەنسۇپىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خوشاللىقىدىن بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، «ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شامەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈرتىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭجاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قورايىغا ماڭدۇرۇپ، شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاكىر كېچە-كۈندۈز دىگىدەك يول مېڭىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، شامەخسۇت ۋاڭ مەمەت قۇلدىن ئۇقۇقانلىرىنى ياڭ جاڭجۈڭغا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكىم بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغاندۇ)، مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ بىردىن-بىر چارە شەھەردىن

دەرھال چىقىپ كېتىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر بانا تېپىپىلسا ياخشى بولاتتى. نېمە بانا بار؟ تەۋەككۈل دەپ، بىر كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇ مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ-بۆلۈنۈپ مېڭىشنى، ئاۋال تۇرپان تاغلىرىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كېتىشنى تەلەپ قىلدى، ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋال تۇرپان تەرەپكە بېرىش دىگەن پىكىرگە قوشۇلسىمۇ، بىر نەچچىگە بۆلۈنۈپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھېساپلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دىدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۈلانبايىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غايىپ بولدى. تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۇڭ

يامۇلدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربى كېڭەش»نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: « چىگرا تۇقۇنۇشى جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تىپى دارىن چوقۇم قاتنىشىشى لازىم» دىيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن بۇرۇنقىدەك سايىت تۇڭچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدىل. ئامانقۇل « بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دىدى. ئۇلار ئاتلانغاندا، ھېلىقى ھەربى تەلىم بەرگۈچى ساۋگۇەنلەر يىگىتلەرنى مەشق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نىمىشقىدۇر تىگىتلەرگە بىر قارىۋالغۇسى كەلدى-دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. كۆك بوز ئات ئېگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سىرىپ ئېغىل تەرەپكە ئەيقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇغىنى چىشلىۋېلىپ، ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇلدى. كۆك بوز ئات يولنى توسقانلارنىڭ قىقاس-چۇقانلىرىغا جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتىرىپ، قاتتىق كىشنەپ تاشلىدى-دە، ئاندىن

ئېگىسسىگە بوي سۇنۇپ ماڭدى. چۈنكى، بۇ سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھىچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باقمىغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۈەنلەر مىلتىقلارنى ئوندىن-ئوندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوببۇغا يۈگۈرۈشكە قوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيداننى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر ساۋگۈەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۈگۈرتكەن پېتى سىرتقا ئەپچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۈگۈرۈشتىن يانغان يىگىتلەر مەيداندا بىرتالمۇ مىلتىق قالمىغانلىغىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى. شۇ ئاردا «ياتاقلارغا تارقال» دىگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. گەزەرمە سېپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ، ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھىلىقى «ھەربى كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈمخانىسىدا ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتى، بىر چاغدا، تۆر تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى-دە، ئون نەچچە چېرىك تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى

تۆمۈر خەلپىلەرگە تەڭلەپ «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ۋاقىراشتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ھاڭ-تاڭ قېلىپ بىر بىرگە قاراشتى. ھېلىقى ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئارىدا مافۇشىڭ دىگەن تۇلۇم چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پۇلاڭلاتقان پېتى «قوراللىڭلارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن يۇپۇرۇلۇپ كېلىپ، تۆمۈر بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا-كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىقىنى ئېلىشقا ئۈلگۈرۈپ، كۆزىنى يۇمۇپ- ئاچقىچە ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۈچىنچى بولۇپ تولۇم چاشقانغا يولۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇلۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا-ئارقىدىن ئۈچ قېتىم بېسىۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئىتتىك بېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ ئالغىچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، « را...زى...بول...ئاكا!» دىدى-دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يارغان

قازاق پىچىغى ئۈنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۈنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ، ئورنىدىن تۇرىۋاتقاندا، سايىت تۇۋچىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇۋچى ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھېلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

ــــ سىماچيەن

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا مۇقەددەس ھېساپلىغان يولىدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا ئۆلگەن ئىدى.

ــــ ئا. س. پۇشكىن

تولۇق ھەربى فورما كىيگەن ياك جاڭجۇڭ بىلەن تۇلۇم

چاشقان مافۇشىك تاملىرى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىنى سوراق قىلىۋاتاتتى. مەمەت بەگ دىگەن ئالغاي تۇڭچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

- بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇنا يوق ئىكەن - دە! - دىدى ياك جاڭجۇك.

- سىلەرنىڭ ھىيلە-مىكرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۆلەك گۇنايىم يوق.

- گىلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

- يالغان.

- قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

- يالغان.

- خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سىتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

- يۈز تال ئەمەس، ئەللىك تال.

- بۇ گۇنا ئەمەسمۇ؟

- سىلەر بىزنىڭ قىنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇنا بولماي، بىز

ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەرىكەت قىلساق گۇنا بولامدۇ؟

- سىلەرنى نېمە قىلغان بولسا، شامەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ، پۇقرانىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ، سىلەرنى ياراشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن مېنى ئەيىپلەيسەن؟

- توغرا، شامەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياك جاڭجۇڭ جاناپلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋۋال پۇت-قولىنى چۈشەپ ئالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ، ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۇڭ جاناپلىرى جاللاتلىقتا شامەخسۇتتىن ئۇستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياك جاڭجۇڭ ئۆزىنى ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ، پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تۇلۇم چاشقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ، تاپانچىنى ئوقلىدى. ياك جاڭجۇڭ ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

- كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىر تال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇغىڭغا ھېلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۆرۈمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى

ئېيتىپ، گۇنايىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

- رەھمەت، - دېدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، - جاڭجۇڭ جاناپلىرى راستىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قۇرئاننى كۆتەرتىپ قومۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۈرۈمچىدىكى شېرىكلىرىڭنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇلىللا شۈكرى، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىر جانغا بىر تال ئوق يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن تىلىگىدەك گۇنايىم يوق.

- گۇنايىڭنى بوينۇڭغا قويۇپ بەرسەڭ نىمە دەيسەن؟

- ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىق، پۇت-قوللىرىدا كىشەن-زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە تونۇشقان ھېلىقى ئادەم ئىدى.

- بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ - دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە

قاراپ.

- تونىمايمەن.

- سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ - دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ھېلىقى كىشىگە تۆمۈرنى كۆرسىتىپ.

ئۇ كىشىمۇ بېشىنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، تۇلۇم چاشقانغا قارىدى. تۇلۇم چاشقان ئىككىنچى ئىشىكنى ئاچتى. بىر چېرىك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللىرىنى ئىككى يانغا سېلىپ يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى زانىغىغا چۈشۈپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇغىدەك ئىنچىكە بۇرۇتى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

- ھە، ئېيتە، - دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، - بۇ ئىككىيلەن نىمە دېيىشكەن؟

سايىت تۇڭچى ھېلىقى ئادەمنىڭ بىر-ئىككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلىرىنى تەكرارلىدى.

تۆمۈر خەلپە كىشەن-زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن تۇردى-دە، «تۈفى! مۇناپىق، دەۋزىخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دېدى. سايىت تۇڭچى بىر قەدەم ئارقىغا داجىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئىككى چېرىك ھېلىقى ئادەمنى ئەپچىقىپ

كەتتى.

- مۇنۇ يازغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيت! - دېدى ياك جاڭجۈك، ئالدىدىكى بىر دەستە قەغەزنى ئۈستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋارقىراپ.

سايىت تۇڭچى، دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى، ئۇ، پات-پاتلا يېڭى بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەپيۇنكەشنىڭكىگە ئوخشايدىغان قانسىز يۈزى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئىدى.

- خوش، تېپى دارىن، ئۆزىڭىزنىڭ يۈرتدىشىڭىز، دىندىشىڭىز ھەممىنى ئېيتتى، ئەمدى نىمە دەيسىز؟ - دېدى ياك جاڭجۈك، سايىت تۇڭچىنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن.

- مېنىڭ مۇنداق يۇرتدىشىم يوق، بۇ مەلئۇن مېنىڭ دىندىشىمۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچىمگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى مېنىڭ گۇنايىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شامەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە-تۈلكىلەرنى ئەزىز يۇرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئېلىشقا ئاتلانغان ئوۋچىمەن. بۆرە-تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئوۋچىغا گۇنا ئەمەس، ساۋاپ! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق

قىل!

تۈلۈم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلپىگە ئېتىلماقچى بولدى. ياك جاڭجۇك ئۇنى توستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

- سەن شامەخسۇت بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىقىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

- شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇۋقلۇق، قۇرۇق ۋەدە-قەسەملەرگە ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگەياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىنقىلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك ھاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈممۇ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسسىق قېنىم ھېچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىر تال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېغىنى غۇلىتىۋەتكىلى بولمىغانلىغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياك جاڭجۇك بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالا-سېرىق بولۇپ

كەتتى. ئەمما، دەرھال يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرتۈپ، مۇنداق دېدى:

- سەن كىتاپقا يېزىپ قويغىدەك گەپلەرنى قىلىشنىمۇ بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇغۇڭ بىللە بىلەن بىللە ئەقلىڭغىمۇ قايىلمەن. ئەمما، ئۆلۈمىڭنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر. مەسىلەن، سېنىڭ شەخسى كاتىۋىڭ بولغان سايىت تۈگچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىمەن. تۈزۈڭنى يەپ، دۆلىتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىزگە ساتتى. ۋاقتانىۋاق كەلگەندە، بىزگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ يېنىدا تۇرغان چېرىككە پىچىرلىدى. چېرىك بىر تال ئاغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۈڭ يەڭلىرى شىمىرىلگەن ھېلىقى ئىككى چېرىككە قاراپ، «قېنى ئەزىمەتلەر، بىلىگىڭلارنىڭ كۈچىنى بىر سىناپ كۆرۈۋۈڭلار» دېدى. ھايت-ھۇيت دېگىچە، ئىككى چېرىك

ئاغامچىنى سايىت تۇڭچىنىڭ بويىنىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى ـ دە، ئۆزى يەرگە دۈم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بويىندىن سۆرەپ ئەپچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىر نىجاسەتتىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

ـ ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، ـ دېدى ياڭ جاڭجۈك قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، تۇلۇم چاشقانغا مۇنداق دېدى: «تىي دارىن سىزگە قالدى. ھەر ھالدا بۇرۇنقى دوستلىغىمىزنىڭ يۈز ـ خاتىرىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسچىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان چاغدا، مەسچىت ھويلىسىغا ئۈستى يېپىق بىر ھارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى ھارۋىكەش چېرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام ـ مەزىنگە بىر نىملەرنى دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى كۆتىرىپ، خاڭچىڭدىكى قەۋرىستانلىققا ماڭدى.

ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ تاۋۇتىنى كۆتۈرگەنلەر ئىچىدە، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇنگانمۇ بار ئىدى.

1913- يىلى 8- سېنتەبىر كۈنى يەنى تۆمۈر خەلپىلەر دەپنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۈرۈمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭجۈك نامىدىن خەنزۇ-ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزغانلىقى، ھەتتا باركۆل ھەربى قوماندانى يى شىڭفۇ باشلىق بىر مۇنچە چېرىك-ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى، شۇنداق بولىشىغا قارىماي، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئاتلىق باتالىيوننىڭ باشلىقى قىلىپ ئۈرۈمچىگە چىللاپ چىققانلىقى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۈگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش مەقسىتىدە، 6-

سىنتەبىر كۈنى ھەربى سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم چىقاردى.

بۇ ھۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇۋىلىك تەرىپىدىن ئىجرا قىلىندى... قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گۇنا يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۈرۈمچىدىكى نەۋكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلمەي، ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر.»

5

ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقى « ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قورام تاشلارمۇ، بۇنىڭغا دات دەپ تاشلايدۇ.»

ــــ لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات

قېتىلغان يىگىرمىدەك هارۋا ئۆرۈمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. هارۋىلارنىڭ هەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نىمىنىدۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن-چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىززىقمۇ، ئۆز دىمەتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارىنىڭ يېنىدا، توربىاق ئۆزغوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

ـ بۇ مېڭىشىمىزدا قۇمۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ ـ دىدى توربىاق ئۆزغوجا ئەمەت.

ـ قامچاڭنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانىگەرنىڭ كىرپىدەك تۈگۈلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈۋاتامسەن، ـ دىدى قاسىم قىزىق.

ـ تولا ۋالاقلاشماي، هارۋاڭنى هەيدە، ـ دىدى ئاتلىق چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلىۋى بويىچە، ياك جاڭجۇك ئۇلارنى قۇمۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قوشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار يولغا چىقىدىغان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى ياك

جاڭجۇڭنىڭ شامەخسۇت ۋاك بىلەن لى شۇفۇغا يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە « بۇلاردا گۇنا يوق، بار بولسىمۇ، گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئۆز يۇرتىغا بېرىپ تىرىكچىلىگىنى قىلىدۇ. بۇلارغا ھەرگىز تېگىلمىسۇن» دېيىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن ھەرھالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇڭنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دىگەن ئېغىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى: «ئاتلار ھېرىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دىدى. بۇ جىلغا دىگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى.تاغنىڭ يان باغىرلىرىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت-چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات-ئۇلاقلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، ھەممەيلەن بىر قۇر تويۇشقاندىن كېيىن، ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىغى تىك يار تۈۋىدىكى دالدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ يەردە تۈنەيلى» دىدى. بۇ يەر ھەقىقەتەنمۇ كىيىملىرى يېلىڭ يىگىتلەرنىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. ھەممەيلەن يوتقان- كۆرپىلىرىنى شېغىللىقتا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاققا بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى، ئالاڭلاپ قالغان ئاسماندا، ئۆزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي قانداقتۇ بىر

دەھشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەندەك، بۆلۈتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئاردا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا قارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى ۋە بىردەمدە ھارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۈيۈقۈدىكى يىگىتلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ئالدى. كىمدۇ بىرىنىڭ « ئات!» دېگەن قوماندىسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن دات-پەريات ۋە قىيا- چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەكلىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە ھايال بولماي، ئات-ھارۋىلىرى بىلەن ئۈرۈمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسىدى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۈكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىر دەمدىن كېيىن، ئاۋۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز- كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا

ۋەھىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۈغۇرۇلۇپ چىقىشقا ھەركەت قىلدى. بىر ھازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۈدۈلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆملەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كىچە بولۇپ ئۆتكەن بايىقى دەھشەتلىك قىرغىنىنىڭ بىردىن-بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىغا تۇتاش تۇرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىغا كېسىك باشلار سېلىنغان بەش قانلىق قەپەز ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقال، ياداڭغۇ چىراي سەيپۇك توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى ھوشۇر ئۇستا؛ بەشىنچىسى، قايرىلما بۇرۇتلۇق نىيازنىڭ بېشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۈچتىن ئالتە چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغىچىلىك، رەڭگى-روپى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغاقتىن بەدىنى شۈركىنىپ كېتىۋاتقاندەك تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزلىرىدىكى روماللىرىنى

تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق بالىلىرىنى يېتىلىگەن پېتى قەدىمىنى تېزلىتەتتى.

شۇ ئارىدا، شەھەر ئىچىدىن جاكارچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاڭ ساداسى ئاڭلاندى. كۆتەك ھارۋا ئۈستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەز ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ بېشى قەپەزدىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۇگۇلۇپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بويىنىدىكى زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەز شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغان ئىدى، قەپەزنىڭ ئىچىدە ئۈستىۋېشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۈغدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلىپىنىڭ بالا-چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پۇتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاسا ساقال ھارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بېقىنىنى پات-پات نوقۇپ قوياتتى. ھارۋىنىڭ كەينىدە ئۈستىۋېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا ئۇن-تىنسىز كېلىۋاتاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدىدا قايرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۈستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن

باغلىنىۋالغان ئورىدا جارچىسى ھەر يۈز قەدەمدە دىگىدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى-ئۈچ قېتىم سوقۇپ، جار سېلىپ ماڭاتتى.

ئەييۇھەنناس،
ئەي ئاۋام خاس!
ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشايمان يىمەڭلار،
كىمىكى گاك غوجامغا
مۇش كۆتەرسە تۆمۈردەك.
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ... جاڭ... جاڭ...

كۆتەك ھارۋا ئەگرى-توقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ، دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. ھارۋىكەش بوۋاي چېرىكلەرنىڭ بۇيرۇغى

بىلەن ھارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئوتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمالىي تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىدىغان ياكى شەھەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىغىدىن قارىغان كىشىگە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن-كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىقلىق قانلىق قەپەزلەرگە، بىردەم ھارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەز ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۇلۇغ كىچىك تىناتتى، « تووۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن-قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي پىخىلداپ يىغلايتتى. چېرىكلەر بولسا ھېچكىمنى قەپەزنىڭ يېنىغا كەلتۈرمەيتتى، يېقىنلاشقانلارغا قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟» دەپ ھەيۋە قىلاتتى.

- رەھمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش-ئالتە ياشتا باست دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى، ئۇنى ئۆلتۈرىۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ - دېدى ئېشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى ھەمراھىغا.

- خۇدادىن قورقماي شۇنداقمۇ قىلغانمىدۇ، ئۇ نارەسىدىدە نىمە گۇناھ؟! - دېدى بوۋاينىڭ ھەمرىيى ئاستا پىچىرلاپ.

- قىزىق ئىكەنلا، - دېدى بوۋاي، - ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قويۇنلىرى كىچىككىنە باسىتىنىمۇ بىرتال يوپۇرماقتا ئۇخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس-تاس قىلىۋاتاتتى. چۈنكى تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمراھلىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمراھلىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە قارا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لى شۇ فۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىغا مەخپى خەت يازدى (بۇ كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ

ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قومۇلنىڭ ئامباللىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى). لى شۇفۇ نىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: « مەن سىلەرنىڭ ياق جاڭجۇڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانىغا ئوخشاش كىشىلىرى هايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ، شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرهال تۇتۇپ شەهەرگە ماڭدۇرۇڭلار، ئاندىن، تۆمۈرنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتىۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن هېچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار، خوتۇن-قىزلىرىنى دەرهال شەهەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ ياق جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ بۇيرۇغى. »

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ هىلىقى ياش مەهرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەهرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۇڭچىنىڭ هەمرا بولۇپ چىقىشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۇڭچى ئۇنىڭغا هەمراھ بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم قورايىدا لى شۇفۇ بىلەن تۇرغان مەزگىللىرىدە باسىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى، باسىتنى ھەر كۆرگەندە، ئۆرۈمچىدە قالغان ھامىلدار ئايالىنىڭ باستىقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ باسىتنىڭ ھېلىقى بىرتال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

- سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار ؟ - دېدى مەھرەم قاسىم تۇڭچىغا يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۇڭچى ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ تۆت باللىق بولغانلىقىنى، لېكىن بىرەرسىنىڭمۇ تۇرمىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن مازار-ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىقىنى ئېيتىپ، «بۇ ئاللەمدىن پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

- خۇدا يولىدا بىرەر ساۋاپ ئىش قىلسىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، - دېدى.

قاسىم تۇغچى ئەگەر مۇندىن كېيىن پەرزەنتى بولۇپ، ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

- مەن بىر گەپ ئېيتسام سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچەمسىز؟
- دېدى مەھرەم قاسىم تۇغچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.
- پەرزەنت توغرىلىقمۇ؟ - سورىدى تۇغچى سەگەكلىشىپ.
- ھەئە، پەرزەنت توغرىلىق.

قاسىم تۇغچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باشت دىگەن نارەسىدە بالىسىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاپ ئىش بولمايدۇ، مەن بېرىپ باستىنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قوياي دىسەم تىل بىلمەيمەن» دىدى. قاسىم تۇغچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختى قوراينىڭ ئۇستۈنكى تەرىپىدىكى ئىرغايتۇ دىگەن مەھەللىگە كەتكەن ئىكەن. قاسىم تۇغچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باستىنى

باغرىغا بېسىپ يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئوردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۇغچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۇغچى ئىشىكنى ياپتى-دە، زورىخان ئايالاغا مۇنداق دېدى:

- قورقمىسىلا! - مەن ئۆزلەگە يوجۇك بىر گەپنى ئېيتىپ قويغىلى كەلدىم، خەلپەمنىڭ بىر ئوغلى بار دەپ ئاڭلايمەن، ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ. ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاققان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلسىلا. بولمىسا، بۇ نارەسىدىنىمۇ ئايرىلىپ قالىدىلا، مەن خۇدادىن قورقۇپ ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم، ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە، مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ.

قاسىم تۇغچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، « ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دېدى. زورىخان ئايالاغا غىزا-تاماق ئەپكېلىۋاتقان ھۆسنارىخان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالنى سورىدى. زورىخان ئايالا خۇددى بىھوش ئادەمدەك بىردەم جىم ئولتۇردى-دە، ھۆسنارىخاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ھۆسنارىخانمۇ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن

باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىر نىيرىنكىرغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسنارىخان بىلەن شەرۇللا بوۋىنىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ، نىيرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانبەگ بىلەن يالغۇز قالغان ئىدى. سەپەرقۇل ھۆسنارىخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زورىخانغا دەپ قويسىلا، ھەرگىز غەم يېمىسۇن، كېلىن بالام بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۇلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دېدى. ھۆسنارىخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى، سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

- كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە بارىدىك دېسە نىمە دەرلا؟ - دېدى.

- ئاقتاشتىكى تۇققانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن، يامىنى كەلسە بىر-ئىككى قامچا يەرمەن، -دېدى ھۆسنارىخان.

ھۆسنارىخانلار كەتكەندىن كېيىن، سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇنداق دېدى:

- ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى، ئۆزلە رازى بولسىلا قالماق يۇرتىغا كېتەيلىمىكىن. مەن يولنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇۋشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: تاشقى موڭغۇلغا كەتكىچە، بىز تەرەپكە كەتسەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىزگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دېدى. سەپەرقۇل بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا قارا كۈنلەرنى سالغان ھېلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا قانداق قىلىمىز» دېدى.

- ئەلنىڭ قۇچاغى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز، - دېدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باستى بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. « قارا يىلپىز» مۇ ئايقىزنىڭ كۆزە قاشقىسىدىن قالماي، دىڭگاكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزلىيادىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرەم بىلەن قاسىم تۇكچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ

تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇ نىڭ ھېلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئون ئىككى تاغ ماڭا ئۆگچىسىغا قالىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا كىرىشمەكچى بولدى. سەيپۇك توختى بولسا، «مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىم لى دارىن بىلەن جىڭگاك غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن ماڭا تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى-دە، قارا بوسۇققا ياردەملىشىپ، ئېلى پالگان باشلىق كىشلەرنى شۇ كېچىلا ئوغرىلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايالنى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى، زورىخان ئايالا بىر نەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتكىچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارەسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا، خالايىق ئېچىدىن ئونلىغان كىشلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىقىغا گۇۋالىق بېرىپ، « يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نىمانچە كۆچەپ كېتىسىلەر» دەپ تۇرىۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجىسىز قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايالا بىلەن

ئۈنىڭ ئىككى نارەسىدە قىزىنى كۆتەك هارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ھىلىقى مەھرەم قاسىم تۇڭچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار باركىن دىمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى-دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئون ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىغىنى بىرمۇ-بىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ پۇت-قوللىرىغا كىشەن-زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياغلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئىبلى پالگانلار بىلەن تەڭلا بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى.

قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق قارا دەستىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلىچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردا، دۇنيانىڭ نىمە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە « باستىنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنارىخاننىڭ بېقىنىغا تېپىپ، ئۈچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن

ئاجرىتىشۇەتكىنىڭگە پۇشايمان يىدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جانلار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىر نەچچە يۈز كىشى نومغا پالىنىپ، يۇرتنىڭ ئۈستىنى ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرمامىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۈشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئۆتمۈشتىن كۆپراق.
ــــ غاپپۇر غۇلام

1

دەرۋەقە ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931-يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدا يەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت-هۇيت دېگىچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكىچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىشۋالاي دېگەندەك قىلىپ، ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928-يىلى 10-ماي كۈنى 81 يېشىدا ئۇ دۇنياغا كېتىشۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7- ئىيۇل كۈنى ياك

جاڭجۇڭنىڭ ئۆز يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىر تال ئوق بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك جاڭجۇڭ ياموۇلى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىن شۇرېن دېگەن ئۇزۇنتۇرا قاقىر بويۇنغا قېپقالدى. ياڭ جاڭجۇڭ تىكەنلىك قولىغا يۇمشاق پەلەي كىيىپ، « تۆكنى يېتىشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى پۆپلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۇزۇنتۇرا قاقىر بويۇن كىرپە پەلەي بىلەن تۆكنى تەتۈرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان ئەلنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان ھۆركىرەپ تاشلىدى. بۇ غەزەپلىك نىدا ئەنە شۇ گۈلدۈرماما ئىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، ھەممە يەردىن ئەكس سادالار ياڭراپ، يەر جاھان تىترەپ كەتتى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن ئۇزۇنتۇرا جىن شۇرېننىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قوللانغان ھەممە ۋاستىلىرى، ھەتتا ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىۋىدە تەلىم ئالغان « ھەربىي مۇتەخەسسىس» شىڭ شىسەي قوماندانلىقىدا، توپ-توپ زەمبىرەك، بۇرۇنۇۋۇك (زەرەھلى ماشىنا)، ئايروپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىۋى قىسمىدا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئوروس سولداتلىرى

بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ كارغا كەلمىدى، شىڭ شىسەي خۇددى تاقىقا تۇمشۇقىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان ھالدا ئۈرۈمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنداشلىرىنىڭ قۇرئان تۇتۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پىشىنى قېقىپ چىقىپ كەتكەن ھېلىقى خوجىنىياز پالگان دىگەن يىگىت شۇ كەتكىنىچە، كۆپ پىتىشقا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازاقىستان داللىرىدا بىر قانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىرى يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى ئېڭەكلىرىنى قۇيۇق قارا ساقال باسقان، قاپقارا قوي كۆزلىرى خۇددى بۈركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم بۇ قېتىمقى گۈلدۈرمامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغان ئىدى.

1933-يىل كىرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، تۈلكە قۇلاقچىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۈرۈمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ، مورى داللىرىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ،

ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى، بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئۆتتۈن يۈدۈپ كېلىۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاق جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئاغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى-قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى، ئۇ قارلىق دالىدا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم-كېچەكلىرى، چىراي شەكلى، بولۇپمۇ دۇشالقىلىق مىلتىقلىرىغا قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ يېنىغا كەلگەندە، سالپاڭ قۇلاق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ھاجىنىڭ يۈرىكى نىمشىقىدۇ قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى، ئاقساق ئوتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن دۈمبىسىدىكى ئوتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن» دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ ھېلىقى ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىرغىننىڭ بىردىن بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر بىرىنى

قاتتىق قىسسىشلىرى، يېنىپ-يېنىپ قوچاقلىششلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭزلارنىڭ بىر بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى .

يېرىم سائەتتىن كېيىن، يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللىنىڭ چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يىغىلىغى» دا ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ھېكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ ئەنسارى يەنە قولىغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بوراندەك ئۇچقۇر جەڭ تۇلپىرىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم بويلىرىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر ئېتەكلىرىگىچە قىلىچ ئويىنىتىپ باردى.

بۇ چاغلاردا، ھېلىقى ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زىمنى ئارقىلىق ئاللىقاچان تىيەنجىنگە قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرىكۆز بىر ئادەم ئولتۇرۇۋالغان ئىدى. بۇ، ئۆزىنى شىڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئون يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دەريا-دەريا قانلارنى ئاققۇزغان

جاللات شىڭ شىسەي ئىدى. ئەمما، ئۇ كۈنلەردە بۇ يىگىت مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجىنياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون سامۇرايلىرىدىن ئۆگەنگەن جادۇگەرلىك نەيرەڭى بىلەن شۇنداق چىرايلىق بىر تون تىكىپ كىيىۋالدىكى، بۇ توننىڭ «ئىلغارلىق» گۈللىرى خۇددى ئالتۇن بىلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا ستالىندەك مەشھۇر ئەربابنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرىۋەتتى-دە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزىۋالدى. سوۋېت دىپلوماتلىرى دەرھال ئىشقا چۈشۈپ، شىڭ شىسەي بىلەن خوجىنياز ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ قويدى ۋە خوجىنياز ھاجى شۇ چاغدا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ شىنجاڭ زىمىنىدا 1884- يىلى ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، توپتوغرا يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تۇنجى قېتىم مۇئاۋىن رەئىسلىك تەككەن كۈن ئىدى، بۇ كۈنلەردە خوجىنياز ھاجى ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىم تۆمۈر خەلپە پاجىئەسىنى

ئىسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۈزۈنغىچە ئارىسالدىلىقتا تۇردىيۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن تەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆتۈرۈپ 1934-يىلى ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توخسۇدا توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

- خوش ھاجى ئاكا! ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت، - دېدى.

- ھە؟ مەن بىلەن ئۈرۈمچىگە بىللە بارمامسەن؟- دېدى ھاجى ھەيران قېلىپ.

- مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۈرۈمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

- قوي بۇ گېپىڭنى، مەن بىلەن بىللە بارىسەن!

- ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەۋرىسىنى كۆرمىگىنىم تۇرۇۋك!

خوجنىياز ھاجىنىڭ يۈرىكى جىغغىدە قىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەك قاسقانلىق ھەربىي شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ

سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايەن بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنىرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان ناس رەڭ نېپىز شېرىس ھەربىي فورمىسى ئۈستىدىن باغلىۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۈتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ـ ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شېڭ دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىكىنى بىلىسەنغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

ـ ھاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كېرىمدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى، ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز ھاجى يەنە ئىچىنى تىنىشاپ قالدى. شۇ ئارىدا كونسۇل ئافرېسسىق باشلىق ئەربابلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىقىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ-تۇزانلار ئىچىدە ئۈرۈمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ قۇمۇلغا كەتتى.

(ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز يۇرتى ئېدىر دېگەن تاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937-يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 20 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشقا جىددى تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۆمۈر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۈچ تىلدا يېزىلغان ھېلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، خوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12- ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسىي مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرېسسىفقا: «مەن كونسۇل جاناپلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالىتىگە ئىشىنىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئىدىم، ئەمدى بۇ نىمە بولغىنى؟» دەپ ئېيتقۇزىۋەتتى. كونسۇل ئافرېسسىف زىياۋۇدۇن ئاخۇنغا: « بۇ ئىشتىن خەۋىرىمىز يوقكەن، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى» دېدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەربابمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ

قولغا ئېلىنغان بىر نەچچە يۈز سىياسىي مەھبۇس قاتاردا چۈشىگىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت» لىرى ئۈچۈن سوراققا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامىردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزۈۋەتتى. ياپون سامۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزىم تەربىيىسىنى كۆرگەن شىڭ شىسەي ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن-قىستاققا ئېلىۋاتاتتى.

1939-يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىگە چىقتى. ئاددى قارا سوكنۇدىن شىم-پەشمەت كىيگەن بۇغداي ئۆڭلۈك بىر كىشى تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرىدىغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شىڭ شىسەينىڭ كەڭ، يوروق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ-شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شىڭ شىسەينىڭ بۆرىكۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قادىلىپ تۇراتتى.

-مەن، - دېدى ھېلىقى كىشى، - 8-ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق باشقۇرۇش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چېڭ تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكالايمەنكى، بىز فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىللەتلەرنىڭ

جەۋرى-زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتىرىلگەن دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىمغا نىسپەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىمغا قىلىنىۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ ئۇمۇتلىرىگە خىلاپ. بۇ، دىخانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۇچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىقىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلاۋى قۇربان لىن جىلۇ ئىدى.

شىڭ شىسەي رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا ئورنىدىن تۇردى-دە، كۆل رەڭ كوۋىركوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمىنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سىلىپ، ئېسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى، بىر ھازادىن كېيىن، قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

-كونكىرت ئەھۋالنى سىلەرگە ھەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە تەكشۈرۈپ كۆرەي، - دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

1942-يىلى 1-سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان بىر چوڭ ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈركىرەپ قالدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چۇيۇيفاڭ ۋە باشقا يېقىن ئەربابلىرى بىلەن ئايرودۇرۇمغا چىقىپ، غەلىتە بىر مېھماننى كۈتۈۋالدى. بۇ مېھمان ناھايىتى پۈزۈر كىيىنگەن زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپپاق يىپەك پەلەي سالغان قولىنى شىڭ شىسەيگە ئۇزىتىشىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر نازكەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شىڭ شىسەي ئىككى پۈكۈلۈپ تازىم بەجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىم» ماركىلىق ئۆزىنىڭ قارا پىكاپىقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جاڭ جيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، يەنى 1942-يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چيڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇڭيۈەن قاتارلىق ئەربابلار قولغا ئېلىنىپ، قاراڭغۇ كامېرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چىگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئەمدى جاللات شىڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بىلىقىنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىۋەتكەن ھېلىقى

تونىنى سىلىۋېتىپ ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى 1943-يىلى سېنتەبىردە، چېيك تەنچىيۇ باشلىق ئىنقىلاۋى قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجنىياز ھاجىنى بولسا بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئىدى.

2

1949 - يىلى ياز بېشى، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دۇخاۋا دوپپا، قارا كۆك باستۇندىن تىكىلگەن يازلىق شىم-كاستيوم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇشپىچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قولتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئۇنىڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەترەك كونۇپرىكوتتىن يازلىق شىم-كاستيوم كىيىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قاپقارا

چاچلىرى كۈن نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن-مېدالىلىرى بىلەن مۈرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

ـ شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى ھېلىمۇ ھايات ئىكەن دەڭ، ـ دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۇلايىم قاراپ، ئاندىن « سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ ؟» دەپ سورىدى.

ـ مەن كۆرمىگەن، خوجىنياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلاۋىدىن كېيىن دادام كۆرۈپتىكەن.

ـ دادىڭىز سوۋۇراخۇن ئاكا تۆمۈر خەلپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيدى.

ـ شۇنداق، دادام رەھمىتى ياش ۋاقىتلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىزگە ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

ـ سىز نىمە دىگەن بەختلىك ئادەم ، دادىڭىز تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن، ئۆزىڭىز خوجىنياز

ھاجىنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللى ئازاتلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلدىڭىز، سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سوۋۇراخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىزگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك . ئابباسوپ رەسسام يولداشلارنى يىغىپ بېرىدۇ، ئۇلار ھېچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمىنىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ، قانداق دەيسىز؟

- ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن، مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، - دېدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

-قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسۇلنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ - دەپ چاقچاق قىلدى ئابباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دېدى:

- ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئابباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىر كۈنى كومزىۋوت ئامانقۇلۇپ ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي،

ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باستى بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان. باستىنىڭ چىراي-شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، باستى دادىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن.

- ئەمسە، ئەتىلا بىزنى ئارمانىبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ، قازاق ئاندىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاق سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، - دېدى ئاببasوپ قىزغىنلىق بىلەن .

بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، - دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشتۇردى، - باياتىن سوپاخۇن پولكوۋنىڭ ھېكايە قىلىپ بەرگەن ھىلىقى سەپەرقۇل دىگەن رەھمەتلىك بوۋاي ياكى ئارمانىبېكنىڭ ئاپىسى ئايقىز ھايات بولغان بولسا، بىزگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشمۇ تەس بولمايتتى. خەير، ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغاق قوينىدا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئەمما، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي-موماي لار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار.

ئېزىلگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرازى قۇمۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلىقى تەبىئى.

- ئۇ چاغدا، - دېدى ئاباسوپ، - تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنىلا ئەمەس، بىسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبدى كۆمۈلمەس قىلىپ، ئەۋلاتلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ، بۇ كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭقۇر تارىخي ساۋاق بولاتتى.

- شۇنداق، - دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى ئىككى ياندىكى ھەمرالىرىنى مۈرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، - تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋە خەلققە ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھېچقاچان كۆمۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىزگە قالدۇرغان خەلق تارىخىنى ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۈزۈۋېتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984-يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

مەنزىل تورى ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى

www.Menzil.biz

book@menzil.biz   menzilbiz@163.com